

الکافی شیخ کلینی، من لایحضره الفقیه شیخ صدوق، تهذیب الأحکام و الاستبصار شیخ طوسی جوامع حدیثی چهارگانه، یا همان جوامع حدیثی متقدم یا کتب اربعه شیعه است که موءلفان دانشمند آنها به سه محمد اول معروف اند. اینان بخش عمده احادیث اهل را چه در اصول و چه در فروع در کتاب‌های خود گرد آوردند (بیت ع)

در این نوشتار برآنیم تا پس از ذکر شرح حال مختصری از هر موءلف و معرفی اجمالی کتاب وی، آنچه درباره این چهار کتاب ارزشمند از قلم دانشمندان شیعه تراوش نموده است، البته بدون ادعای استقصا، به عنوان کتابشناسی آنها ذکر نماییم

گفتین است که نگارنده، کتابشناسی جوامع حدیثی سه گانه (الوافی فیض کاشانی، وسائل الشعیه شیخ حر عاملی و بحار الأنوار، علامه مجلسی) را نیز فراهم آورده است که در شماره آتی فصلنامه تقدیم خواهد شد

الکافی . ۱

کتاب الکافی نخستین جامع از چهار جامع حدیثی متقدم شیعه است که موءلف آن ثقة الاسلام، شیخ المحدثین ابو جعفر محمد بن (م ۳۶۹ق) یعقوب بن اسحاق کلینی رازی

علوم حدیث ، تابستان ۱۳۸۳ - شماره ۳۲ ۱۹۱

است. وی در عصر نایبان چهارگانه امام مهدی (عج) می زیست. او به تحقیق و جست و جوی حدیث عنایت ویژه داشت و از جمعی از عالمان و مشایخ مکتب اهل بیت (ع) روایت می کند. وی در میان محدثان شأن والایی یافت تا آنجا که در روزگار مقتدر عباسی رییس فقها و شیخ شیعه در ری گردید. وی به درخواست یکی از شیعیان که در نامه‌ای از وی تقاضای نگارش چنین کتابی کرد- الکافی را تعداد احادیث الکافی ۱۶۱۹۹ و شامل سی کتاب در شرایع، احکام، اوامر و نواهی، سنن و آداب و... در طول بیست سال تألیف نمود است. این کتاب به خاطر در برداشتن احادیث مربوط به اصول دین و فروع فقهی و وثاقت موءلف آن، از اهمیت و اعتبار ویژه‌ای برخوردار است

شیخ کلینی در اواخر عمر به بغداد رفت و در آنجا به نشر حدیث پرداخت

:از جمله مشایخ کلینی افراد زیر را می توان نام برد

۱. علی بن ابراهیم بن هاشم قمی،

۲. محمد بن یحیی عطار اشعری،

۳. ابوالعباس محمد بن جعفر رزاز،

۴. ابو علی احمد بن ادريس اشعری،

حمید بن زیاد، ۵ .

ابو سلیمان داود بن کوره قمی، ۶ .

احمد بن محمد عاصمی، ۷ .

حسین بن محمد اشعری، ۸ .

محمد بن اسماعیل، ۹ .

...علی بن محمد و ۱۰ .

بیشتر روایات کلینی از علی بن ابراهیم و محمد بن یحیی عطار است. ۲

:از جمله کسانی که از او روایت می کنند، افراد زیر را نام می بریم

ابوالقاسم جعفر بن محمد بن قولویه، ۱ .

الکافی، ج ۱، مقدمه مؤلف ۱ .

موسوعة طبقات الفقهاء، ج ۴، ص ۴۷۹ - ۴۷۸ . ۲

علوم حدیث، تابستان ۱۳۸۳ - شماره ۳۲ ۱۹۲

ابوغالب زراری احمد بن محمد، ۲ .

علی بن احمد بن موسی دقاق، ۳ .

ابو عبدالله محمد بن ابراهیم بن جعفر نعمانی، ۴ .

ابوالفضل محمد بن عبدالله شیبانی، ۵ .

محمد بن محمد بن عاصم کلینی، ۶ .

محمد بن علی ماجیلویه، ۷ .

...ابو عبدالله محمد بن احمد بن عبدالله صفوانی و ۸ .

شیخ کلینی در سال ۳۲۹ ق، در بغداد بدرود حیات گفت و در باب کوفه مدفون گردید. ۳

«شروح الکافی»

یکی از محورهای عمده تلاش دانشمندان شیعه در حوزه حدیث، شرح و حاشیه بر کتاب‌های حدیثی است. این حرکت، که به طور عمده از اوایل قرن یازدهم هجری با ظهور اخباریگری آغاز شد، در قرن‌های بعد نیز ادامه داشت و دانشمندان شیعه در توجه به کتب مذهبی - نقلی همچنان اهتمام می‌ورزیدند

برخی از دانشمندان به شرح کامل یک یا چند جامع حدیثی پرداخته‌اند. برخی نیز بخشی از این کتب گرانسنگ حدیثی را شرح داده‌اند

با توجه به جایگاه بلند چهار کتاب حدیث متقدم، از جمله الکافی شیخ کلینی، در بین شیعیان، دانشمندان شیعه بر تمام یا بخشی از این کتاب‌ها شرح و حاشیه بسیاری نگاشته‌اند که به ذکر آنها می‌پردازیم

از جمله شروح و حواشی نگارش یافته بر الکافی موارد زیر را می‌توان ذکر کرد

- ۴۴۰؛ معجم رجال الحدیث، ج ۱۸، ص ۵۰، ۴۳۷. ک: معالم العلماء، ص ۹۹؛ أعيان الشيعة، ج ۱، ص ۹۹؛ قاموس الرجال، ج ۸، ص ۳۰، ص ۱۰۸؛ ریاض العلماء، ج ۵، ص ۱۹۹؛ جامع الرواة، ج ۲، ص ۲۱۸؛ مجمع الرجال، ج ۶، ص ۷۴؛ شماره ۱۲۰۳۸؛ روضات الجنات، ج الكامل فی التاريخ، ج ۸، ص ۳۶۴؛ رجال الطوسی، ص ۴۳۹، شماره ۲۷؛ فهرست الطوسی، ص ۱۳۵؛ رجال النجاشی، ص ۳۷۷؛ رجال و. ۲۷۱، ش ۳۶؛ پژوهشی در تاریخ حدیث شیعه، ص ۴۶۰ - ۱۴۵۴۹۱ اعلامه حلی، ص

علوم حدیث، تابستان ۱۳۸۳ - شماره ۳۲ ۱۹۳

- الدر المنظوم من کلام المعصوم از شیخ علی سبط شهید (م ۱۰۴۱ق). شرح کتاب اصول الکافی است که شرح کتاب عقل و کتاب علم آن به اتمام رسیده است و در ۱۰۶۱ق، از نگارش آن فراغت یافته است. ۴

- الرواشح السماویة فی شرح الأحادیث الامامیة از میر محمدباقر بن محمد حسینی استرآبادی مشهور به میر داماد (م ۱۰۴۰ق) که شامل مقدمه‌ای در بیان اهمیت الکافی، شرح مقدمه مرحوم کلینی در آغاز الکافی و ۳۹ راسحه در حدیث‌شناسی است. این کتاب با تحقیق نعمت الله جلیلی و غلامحسین قیصریه‌ها از سوی انتشارات دارالحدیث در قم به سال ۱۳۸۱ش، در ۳۶۰ صفحه با قطع وزیری چاپ و منتشر گردیده است. همچنین طی مقاله‌ای توسط آقای قاسم جوادی معرفی شده است. ۵

- شرح اصول الکافی از محمد بن ابراهیم بن یحیی، صدرالدین شیرازی (م ۱۰۵۰ق). شرح مفصل فلسفی و حکمی بر اصول الکافی است و کتاب عقل و جهل، کتاب توحید، کتاب فضل علم و تا باب یازدهم کتاب حجت را دربر می‌گیرد که در مجموع شامل شرح ۵۰۳ حدیث است و در سال ۱۰۴۴ق، در شیراز از تألیف آن فراغت یافته است. این شرح به تصحیح محمد خواجوی از سوی موعسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی در سال ۱۳۶۷ و ۱۳۷۰ش، در سه مجلد به چاپ رسیده است و مجلد سوم آن با تعلیقاتی از مولی علی نوری همراه است. ۶

- شرح اصول، فروع و روضه الکافی از حسام الدین ملا محمد صالح بن احمد سروی مازندرانی (م ۱۰۸۶ق). شرحی مزجی و مبسوط است و آن را از بهترین و سودمندترین شروح الکافی می‌شمارند. وی در این شرح ایرادهای زیادی بر ملا صدرا وارد می‌کند. به گفته شیخ آقابزرگ شرح اصول و روضه را به اتمام رسانده و از فروع تنها زکات، صوم و خمس را نوشته

نگاهی به «الرواشح السماویة» میرداماد، فصلنامه علوم حدیث، ش ۱۰، ص ۱۸۹ - ۲۰۰؛ الذریعة، ج ۱۱، ص ۲۵۷. ۵.

؛ فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ۵۴۹ نیز ر. ک: فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آستان قدس رضوی، ج ۱۴، ص ۲۹۳، ش ۶. آیه‌الله مرعشی، ج ۳۰، ص ۶۹۲، ش ۱۲۱۸۹؛ الذریعة، ج ۱۳، ص ۹۹، ش ۳۱۳.

علوم حدیث، تابستان ۱۳۸۳ - شماره ۳۲ ۱۹۴

است. این اثر با حاشیه علامه شعرانی در دوازده مجلد، با ضبط و تصحیح سید علی عاشور، توسط دار احیاء التراث العربی در بیروت به سال ۱۴۲۱ق، به چاپ رسیده است. ۷.

- الشافی فی شرح الکافی از خلیل بن غازی قزوینی (م ۱۰۸۹ق) شامل شرح اصول و قسمتی از فروع الکافی تا اواخر طهارت به زبان عربی است. ۸.

- تعلیقات علی الشافی فی شرح الکافی تعلیقاتی است بر چاپ جدید شافی که توسط عبدالحسین بن عبدالله مظفر نجفی انجام گرفته ق، در نجف اشرف به چاپ رسیده است. ۱۳۷۶۹ق است. جزء اول آن در سال

- الصافی فی شرح الکافی از خلیل بن غازی قزوینی (م ۱۰۸۹ق) شامل شرح اصول، فروع و روضه الکافی در ۳۴ جزء به زبان فارسی است که به فرمان شاه عباس دوم و طی بیست سال تلاش مداوم آن را به اتمام رسانده است. روش وی بدین گونه است که ابتدا متن حدیث را به عنوان «اصل» ذکر می‌کند، سپس با عناوین «شرح» به توضیح آن می‌پردازد. ۱۰.

- شرح فروع الکافی از خلیل بن غازی قزوینی (م ۱۰۸۹ق) از اول طهارت تا آخر صلات. ۱۱. شیخ آقا بزرگ این شرح را با همین عنوان دستیابی به پاسخ این سؤال که آیا این اثر جزئی از دو شرح دیگر مولی خلیل قزوینی است یا خود اثری جداگانه ذکر کرده است. جداست؟ نیاز به تحقیق بیشتر دارد.

- شرح اصول الکافی از امیر محمد معصوم قزوینی (م ۱۰۹۱ق) که تقریظ استادش میرزا رفیعا نایینی بر آن است. ۱۲.

فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آستان قدس رضوی، ج ۱۴، ص ۲۹۵، ش ۵۵۴ - ۵۵۳؛ الذریعة، ج ۱۴، ص ۲۴ و ج ۱۳، ص ۲۹۷؛ ۷. معجم موعلفی الشیعة، ص ۳۸۱

الذریعة، ج ۱۳، ص ۵ - ۶. ۸.

همان، ج ۱۳، ص ۶. ۹.

ر. ک: همان، ج ۶، ص ۱۴۵ و ج ۱۵، ص ۴؛ ش ۱۷؛ فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آستان قدس رضوی، ج ۱۴، ص ۳۱۹ - ۳۳۵، ۱۰. ش ۵۹۷ - ۶۳۲

الذریعة، ج ۱۳، ص ۹۹. ۱۱.

همان، ج ۱۳، ص ۱۰۰، ش ۳۱۵. ۱۲.

- شرح روضه الكافی (البضاعة المزجاء) از محمد بن قاریاغدی که در سال ۱۰۹۸ق، نگارش یافته است و پر از فواید رجالی و تراجم است. ۱۳.

- شرح الكافی (مرآة العقول فی شرح اخبار آل الرسول) از علامه محمدباقر مجلسی (م ۱۱۰ق) شامل شرح اصول، فروع و روضه الكافی که با مقابله و تصحیح سید هاشم رسولی محلاتی و جعفر حسینی و مقدمه سید مرتضی عسکری از سوی دار الکتب الاسلامیه، کتابخانه ولی عصر (ع) در هیجده مجلد چاپ شده است. (مجلدات مختلف آن در طی سال‌های متعدد مانند: ۱۳۵۳، ۱۳۶۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۹ش، چاپ یا تجدید شده است

مقدمه مرآة العقول فی شرح اخبار آل الرسول از سید مرتضی عسکری که در دو مجلد توسط انتشارات دار الکتب الاسلامیه به سال ش، چاپ و منتشر گردیده است. ۱۳۷۳۱۴

- تکملة شرح الكافی از میر محمد صالح بن عبد الواسع خاتون آبادی (م ۱۲۶ق). علامه مجلسی هنگام وفات به دامادش، میر محمد صالح وصیت کرد تا شرح بقیه الكافی را که شامل «نصف کتاب دعاء، نصف کتاب صلوات، تمام کتاب زکات و عشره» بود سبه اتمام برساند. ۱۵.

- بیانات الوافی لاحادیث اصول الكافی. این شرح از مولی محسن فیض کاشانی (م ۱۰۹۱ق) است، لکن تدوین ایشان نیست، بلکه مجموعه‌ای از بیانات وی در خصوص احادیث اصول الكافی است که در کتاب الوافی آمده است. یکی از عالمان شیعه آن را از کتاب الوافی استخراج نموده و بر اساس ابواب اصول الكافی مرتب کرده است؛ چنان که به صورت شرحی مستقل بر اصول الكافی در آمده است. ۱۶. این دانشمند از روی خلوص از ذکر نام و نسب و تاریخ عصر خود اجتناب ورزیده است

- شرح روضه الكافی (نزهة الاخوان و تحفة الخلان) از سید نعمه الله بن عبدالله جزایری (م ۱۱۱۲ق). ۱۷.

همان، ج ۶، ص ۱۸۲ و ج ۱۰، ص ۱۱۳، ج ۱۳، ص ۲۹۶؛ دلیل المخطوطات، ص ۲۲. ۱۳.

کتابشناسی ملی ایران، نیمه اول ۱۳۷۳، ص ۵۷. ۱۴.

الذریعة، ج ۴، ص ۴۱۵، ش ۱۸۲۴. ۱۵.

همان، ج ۳، ص ۱۸۴، ش ۶۵۶. ۱۶.

همان، ج ۱۳، ص ۲۹۷، ش ۱۰۸۵؛ نابغه فقه و حدیث، ص ۸۱. ۱۷.

علوم حدیث , تابستان ۱۳۸۳ - شماره ۳۲ ۱۹۶

- شرح الكافی از میراسماعیل خاتون آبادی (۱۰۳۱ - ۱۱۱۶ق) وی استاد سید نعمه الله جزایری بود. این شرح مبسوط و بزرگ است. ۱۸.

- شرح فروع الكافی از محمدهادی بن محمد صالح مازندرانی (م ۱۱۲۰ق) شامل شرح کتاب زکات، صوم و حج. ۱۹.

- توضیح الکافی از محمد قاسم بن محمد رضا شریف (م ۱۱۲۷ق). ترجمه و شرح روایات ایمان و کفر کتاب الکافی است که به دستور سلطان حسین صفوی نگارش یافته است و بیشتر جنبه اعتقادی فلسفی دارد. ۲۰

- شرح الکافی از محمد مهدی بن علی اصغر قزوینی (م ۱۱۲۹ق). ۲۱.

شرحی دقیق بر کتاب عقل و علم الکافی است که (-منتخب شرح اصول الکافی از محمد زمان بن کلبعلی تبریزی (م حدود ۱۳۱ق شارح علاوه بر بررسی آرای علما نظر خود را با عنوان اقول - قلت بیان می کند. ۲۲

- شرح فروع الکافی از یعقوب بن ابراهیم بختیاری (م ۱۱۴۸ق). از اول کتاب زکات تا اواخر اطعمه و اشربه را در بردارد. ۲۳.

- شرح التوحید من کتاب الکافی از احمد بن کمال [الدین] الشریف (ق ۱۲). ۲۴.

- شرح الکافی از نظر علی بن محسن گیلانی (م قبل از ۱۲۱۷ق). شرح متوسط بر توحید اصول الکافی است. شارح از مبانی فلسفی - کلامی استفاده می کند و گاه متعرض بحث رجال حدیث نیز می شود. ۲۵.

الذریعة، ج ۱۳، ص ۹۵؛ تنمیم امل ال آمل، ص ۶۹. ۱۸.

روضات الجنات، ج ۱، ص ۱۲۳، ش ۱۶۵؛ الذریعة، ج ۱۳، ص ۳۸۰ و ج ۱۴، ص ۲۸. ۱۹.

فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیه الله مرعشی، ج ۲، ص ۱۳۶، ش ۵۲۹. ۲۰.

تراجم الرجال، ج ۳، ص ۳۹۷. ۲۱.

فهرست نسخه های خطی کتابخانه آستان قدس رضوی، ج ۱۴، ص ۵۳۹، ش ۷۲۶۳. ۲۲.

الذریعة، ج ۱۴، ص ۲۸. ۲۳.

الذریعة، ج ۱۳، ص ۱۵۴. ۲۴.

فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیه الله مرعشی، ج ۲۸، ص ۲۰۹، ش ۱۱۱۴۴. ۲۵.

علوم حدیث، تابستان ۱۳۸۳ - شماره ۳۲ ۱۹۷

- شرح الکافی از رفیع الدین محمد بن موعن گیلانی (مؤلف کتاب الذریعة الی حافظ الشریعة) که از ابتدای اصول الکافی تا آخر کتاب جهاد و اندکی از کتاب معیشت را در بر دارد. ۲۶.

- هدی العقول الی احادیث الاصول از محمد بن عبدعلی آل عبدالجبار قطیفی بحرانی (م ۱۲۴۱ق) صاحب الذریعة از مؤلف انوار البدرین نقل می کند: «این کتاب بزرگترین شرح الکافی است که در ۱۴ مجلد تدوین شده است، ده مجلد آن پاکنویس گردیده و بقیه آن به صورت پیش نویس مانده است، برخی از مجلدات آن را دیدم که پر از تحقیق و تدقیق است». ۲۷.

- شرح اصول الکافی از ملا محمد تقی گلپایگانی (م ۱۲۹۸ق). ۲۸.

- جامع الشتات فی ترجمه الروایات الواردة فی المسائل الفرعیات از محمد نصیر بن احمد نراقی (ق ۱۳). شرح و تعلیقه نسبتاً مبسوطی بر کتابهای طهارت، صلوه، ذکات و خمس الکافی کلینی. ۲۹. «است با عناوین» قال رض

- شرح اصول الکافی از محمدباقر بن محمد ابراهیم حسینی رضوی (م ۲۱۸ق). ۳۰.

- شرح اصول الکافی از مولی حسین سجاسی زنجانی (م پس از ۱۳۲۰ق). ۳۱.

- الشافی فی شرح الکافی از عبدالحسین بن عبدالله نجفی. ۳۲.

- شرح اسانید الکافی از علی بن محمد ابراهیم قمی (م ۱۳۷۱ق). ۳۳.

الذریعة، ج ۱۴، ص ۲۸، ش ۱۵۸۸. ۲۶.

ش ۲۹۰۸ و ج ۹، ص ۲۸۹، ش ۳۴۹۲؛ ۱۰۴ فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آیه‌الله مرعشی، ج ۵، ص ۱۹۳، ش ۱۸۰۸ و ج ۸، ص ۲۷۰. الذریعة، ج ۱۳، ص ۱۰۰، ش ۳۱۴.

موسوعة طبقات الفقهاء، ج ۱۳، ص ۵۵۳. ۲۸.

فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آستان قدس رضوی، ج ۱۴، ص ۲۱۶، ش ۸۵۳۲. ۲۹.

الذریعة، ج ۱۳، ص ۹۶. ۳۰.

همان، ج ۱۳، ص ۹۶، ش ۳۰۶. ۳۱.

همان، ج ۱۳، ص ۶؛ معجم موءلفی الامامیة، ص ۳۹۷. ۳۲.

الذریعة، ج ۱۳، ص ۸۲. ۳۳.

علوم حدیث، تابستان ۱۳۸۳ - شماره ۳۲ ۱۹۸

- شرح و ترجمه اصول الکافی به فارسی در دو جزء از سید احمد بن مصطفی میرخانی (م ۱۴۱۴ق). ۳۴.

- شرح و ترجمه اصول الکافی از کتاب ایمان و کفر تا کتاب العشرة از سیدهاشم رسولی محلاتی که توسط انتشارات علمیه اسلامیة در تهران و به سال ۱۳۶۸ش، چاپ و منتشر شده است. بقیه اصول الکافی توسط سید جواد مصطفوی ترجمه و شرح گردیده است

- ترجمه و شرح اصول الکافی از سید جواد مصطفوی که در تهران توسط انتشارات علمیه اسلامیة به سال ۱۳۶۸ش، در چهار مجلد چاپ و منتشر شده است. ۳۵.

- شرح و ترجمه اصول الکافی به فارسی از محمدباقر کمره‌ای (۱۲۸۱ - ۱۳۷۴ق). تهران، انتشارات اسوه، چاپ چهارم، ۱۳۷۹ش

- ترجمه و شرح و تصحیح روضه الکافی از سیدهاشم رسولی محلاتی که به صورت دو مجلد در یک مجلد به قطع وزیری، در تهران توسط انتشارات علمیه اسلامیة به سال ۱۳۵۰ش، چاپ و منتشر گردیده است. و در سال ۱۳۶۳ تجدید چاپ شده است

- ترجمه اصول الکافی به اردو از اختر عباس (احمد بخش) بن صدیق محمد نجفی (۱۳۴۲ - ۱۴۲۰ق) از عالمان شیعی پاکستان. ۳۶

- شرح اصول الکافی و ترجمه آن به اردو از سید محمد شبر بن حسین حسینی جنفوری (ت ۱۳۰۸ق). مقداری از آن در مجله دین در جنفور منتشر گردیده است. ۳۷

- القول الشافی فی حل اصول الکافی (ترجمه اصول الکافی به زبان اردو) از سید ظهور حسین بارهوی ساکن لکهنو که کتاب کفر و ایمان آن به چاپ رسیده است. ۳۸

- الشافی فی شرح اصول الکافی از عبدالله المظفر که در مطبعة الحدیثه در نجف اشرف چاپ و منتشر گردیده است

معجم موعلفی الامامیة، ج ۵، ص ۲۹۹. ۳۴.

شرح و ترجمه سه مجلد نخست از سید جواد مصطفوی و مجلد چهارم از سید هاشم رسولی است. ۳۵.

معجم موعلفی الامامیة، ج ۵، ص ۴۴۳ - ۴۴۴. ۳۶.

الذریعة، ج ۱۳، ص ۹۹، ش ۳۱۲. ۳۷.

همان، ج ۱۷، ص ۲۱۱، ش ۱۳۷ و ج ۳، ص ۳۸۸. ۳۸.

علوم حدیث، تابستان ۱۳۸۳ - شماره ۳۲ ۱۹۹

حواشی الکافی

م حدود ۱۰۹۵ق، که حاشیه‌هایی از پدرش قاسم) - الحاشیة علی الکافی (شامل اصول و فروع) از شیخ ابراهیم بن قاسم بن محمد و برادرش محمد را نیز در بر دارد. صاحب الذریعة می‌گوید: «آن را به خط وی بر حاشیه نسخه‌ای از الکافی استنساخ سال ۹۹۴ق مشاهده کردم». ۳۹.

- الحاشیة علی اصول الکافی از خلیفه اسدالله اصفهانی (م ۹۶۹ق). نام این اثر کشف حقائق الأحادیث و تنها شامل اصول است. ۴۰.

(- الحاشیة علی الکافی (فروع) از شیخ محمد بن زین الدین معروف به شیخ محمد سبط عاملی (۱۰۳۰ - ۹۸۰ ق

- الحاشیة علی الکافی از سید بدرالدین بن احمد حسینی که در تاریخ ۱۰۹۴ق، تدوین شده است. ۴۱.

- الحاشیة علی الکافی از محمد امین بن محمد شریف استرآبادی اخباری (م ۱۰۳۶ق) ناتمام است و از آن به شرح الکافی نیز تعبیر شده است. ۴۲.

- الحاشیه علی الکافی از میر محمدباقر بن محمد حسینی استرآبادی، مشهور به میر داماد (م ۱۰۴۰ق). شیخ آقابزرگ می گوید: «ظاهر این است که این حاشیه غیر از شرح میرداماد بر الکافی به نام الرواشح السماویة فی شرح الاحادیث الامامیة است، چه این که آن کتاب با این نام معروف است». ۴۳ باید گفت: مسلم است که التعلیق علی الکافی اثری غیر از الرواشح السماویة است. میرداماد پس از رواشح که مربوط به بررسی اسناد روایات است، به نگارش تعلیق بر متون روایات الکافی پرداخته و توانسته است تا بر روایات کتاب های «العقل والجهل»، «فضل العلم»، «التوحید» و یک روایت از کتاب «الحجة»، تعلیقاتی بنگارد. این اثر با نام العلیقة علی الکافی در سال صفحه در قم منتشر شده است ۴۰۵+۱۴۰۳۲۸ق، با تحقیق آقای سیدمهدی رجایی در

همان، ج ۶، ص ۱۸۰، ش ۳۹۰۹۸۴

همان، ج ۶، ص ۱۸۳، ۴۰

فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیه الله مرعشی، ج ۸، ص ۴۱۰۵۰

الذریعة، ج ۶، ص ۹۸۹، ش ۴۲۰۱۸۱

همان، ج ۶، ص ۱۸۲، ش ۴۳۰۹۹۱

علوم حدیث، تابستان ۱۳۸۳ - شماره ۳۲ ۲۰۰

آقای قاسم جوادی نیز طی مقاله ای در فصلنامه علوم حدیث، ش ۱۵، ص ۱۸۷ - ۱۹۶ به معرفی کتاب پرداخته است

در واقع، نگارش رواشح به عنوان شرح الکافی شروع گردیده، ولی تقریباً همه مطالب آن مستقل است. از این رو، تعلیق میر داماد بر الکافی جدا از رواشح چاپ شده است

- الحاشیه علی اصول الکافی از سید میر ابوطالب بن میرزا بیک فندرسکی نوه ابوالقاسم میر فندرسکی معروف ۴۴

- الحاشیه علی اصول الکافی. به گفته شیخ آقا بزرگ این کتاب در برخی از مجامع به سید بدرالدین احمد انصاری عاملی شاگرد شیخ بهایی نسبت داده شده است، ولی گمان می رود که مراد، سید نظام الدین احمد بن زین العابدین علوی شاگرد شیخ بهایی و میرداماد است. ۴۵

- الحاشیه علی الکافی از سید نورالدین علی بن ابی الحسن عاملی (م ۱۰۶۸ق) شامل اصول و فروع و به صورت متفرقه. ۴۶

- الحاشیه علی الکافی میرزا رفیع الدین محمد بن حیدر طباطبایی نایینی معروف به میرزا رفیعا (۹۹۸-۱۰۸۲ق). قسمت هایی از آن در چاپ جدید الوافی انتشار یافته است. ۴۷ و اخیراً توسط محمد حسین درایتی مورد تحقیق قرار گرفته است. ۴۸

- الحاشیه علی الکافی از شیخ علی صغیر بن محمد بن حسن برادر شیخ علی کبیر (م بعد از ۱۰۸۵ق) شامل کتاب توحید. ۴۹

- الحاشیه علی اصول الکافی از قاسم بن محمد بن جواد کاظمی مشهور به ابن الوندی و فقیه کاظمی (م پس از ۱۱۰۰ق). ۵۰

- الحاشیه علی الکافی شیخ علی کبیر بن محمد بن حسن بن زین الدین شهید ثانی

همان، ج ۶، ص ۱۸۱، ش ۴۴. ۹۸۶

همان، ج ۶، ص ۱۸۱، ش ۹۸۸؛ فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آیه‌الله مرعشی، ج ۸، ص ۵ - ۵۱. ۴۵

الذریعة، ج ۶، ص ۱۸۲، ح ۴۶. ۹۹۵

فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آیه‌الله مرعشی، ج ۱۶، ص ۳۰۶ - ۳۰۷. ۴۷

علوم حدیث، ش ۲۵، ص ۱۹۷. ۴۸

الذریعة، ج ۶، ص ۱۸۳، ش ۴۹. ۹۹۷

همان، ج ۶، ص ۱۸۳، ش ۵۰. ۹۹۹

علوم حدیث، تابستان ۱۳۸۳ - شماره ۳۲ ۲۰۱

م ۱۱۰۴ق) ممکن است این حاشیه همان الدر المنظوم فی شرح اصول الکافی باشد. (۵۱)

- الحاشیه علی اصول الکافی محمدباقر بن محمد تقی مجلسی (م ۱۱۱۰ق). صاحب الذریعة می گوید: «این حاشیه به خط پیرمحمد مقیم بن پیر نورالدین اصفهانی بر نسخه‌ای از الکافی نزد ماست و گویا نویسنده آن را از روی خط مجلسی و یا به املاى ایشان نوشته است و در حاشیه نسخه حواشی دیگری نیز به خطهای متفرقه یافت می‌شود». ۵۲

- الحاشیه علی اصول الکافی از محمد حسین بن یحیی نوری، شاگرد علامه مجلسی (م حدود ۱۱۲۷ق). به عنوان شرح نیز یاد شده است. این حاشیه از اول کتاب توحید تا پایان باب «الهدایة من الله» و در یک مجلد نوشته شده است و نگارنده در پایان کتاب از آن به عنوان تعلیقات تعبیر کرده است. ۵۳

ق) مبسوط است. شیخ آقابزرگ می گوید: «بخشی از این حاشیه ۱۱۲۹- الحاشیه علی الکافی از حیدر علی بن محمد شیروانی (بعد از که بر اوایل فروع الکافی نگاشته شده در کتابخانه حاج سید علی ایروانی در تبریز موجود است». ۵۴

ق) که شیخ آقا بزرگ می گوید: «آن را بر حاشیه نسخه‌ای از کتاب ۱۱۳۸- الحاشیه علی الکافی از ابوالحسن بن محمد طاهر فتونی (م صلات الکافی دیدم». ۵۵

ق) که شیخ آقا بزرگ آن را بر حاشیه فروع الکافی ملاحظه کرده است ۱۱۵۰- الحاشیه علی الکافی از احمد بن اسماعیل جزایری (م و تدوین نشده است. ۵۶

ملارفیعا» (م حدود ۱۱۵۵ق). شرح و حاشیه مختصری بر اصول الکافی است و «شواهد الاسلام از محمد رفیع بن فرج گیلانی کتاب‌های عقل و علم و توحید و حجت را در بردارد. ۵۷

همان، ج ۶، ص ۱۸۳، ش ۵۱. ۹۹۸

همان، ج ۶، ص ۱۸۱، ش ۵۲. ۹۹۰

همان، ج ۶، ص ۱۸۲، ش ۹۹۲ و ج ۱۳، ص ۵۳. ۹۶

همان، ج ۶، ص ۱۸۲، ش ۵۴. ۹۹۳

همان، ج ۶، ص ۱۸۰، ش ۵۵. ۹۸۵

همان، ج ۶، ص ۱۸۱، ش ۹۸۷؛ موسوعة طبقات الفقهاء، ج ۱۲، ص ۵۶. ۳۲

فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آیه‌الله مرعشی، ج ۴، ص ۳۸۵، ش ۱۵۷۹؛ الذریعة، ج ۱۳، ص ۹۷ و ج ۱۴، ص ۵۷. ۲۴۲

علوم حدیث، تابستان ۱۳۸۳ - شماره ۳۲ ۲۰۲

- الحاشیه علی الکافی از سید شبر بن محمد بن ثنوان حویزی (م ۱۱۹۰ق). اندک و شامل قسمت‌هایی از اصول الکافی است. تاریخ نگارش آن به خط خود ایشان ۱۸۶ق، است. ۵۸.

- الحاشیه علی الکافی از علی بن زین الدین عاملی (ق ۱۲) شامل کتاب توحید از اصول است. ۵۹.

- الحاشیه علی الکافی از عبد النبي بن محمد طسوجی (م ۱۲۰۳). ۶۰.

- الحاشیه علی شرح الکافی از عبد العزیز بن احمد شیرازی (ق ۱۳). حاشیه‌ای بر شرح اصول الکافی تألیف ملاصدرا شیرازی است که شامل بخش عقل و علم و در سه مجلد است. ۶۱.

- تعلیقات علی الکافی (الاصول و الفروع و الروضه) ۶۲ از علی اکبر غفاری. ایشان اصول، فروع و روضه الکافی را مقابله و تصحیح نموده‌اند و با تعلیقات سودمندی که از شروح مختلف بر گرفته‌اند، به همراه تعلیقاتی از خود ایشان توسط انتشارات دار الکتب الاسلامیه ۱۳۶۳ش، چاپ و منتشر گردیده است ۱۳۶۲ به سال

فهرست، معجم، صحاح و... الکافی

- فهرس الکافی و ابوابه و احادیثه والجرح و التعديل لرواته از صدر علاء الملك بن عبدالقادر حسینی (زنده در ۹۸۵ق). تعداد احادیث هر باب را ذکر می‌کند و صحیح، حسن، موثق و ضعیف آن را معین می‌کند و احوال راویان آن را از جهت جرح و تعدیل بیان می‌کند. وی آن را در مدت شصت روز و به درخواست یکی از دوستان صمیمی خود

الذریعة، ج ۶، ص ۱۸۲، ش ۵۸. ۹۹۴

روضات الجنات، ج ۱، ص ۱۲۸، ش ۱۷۳ و الذریعة، ج ۷، ص ۵۹. ۱۸۳

موسوعة طبقات الفقهاء، ج ۱۳، ص ۶۰. ۳۷۵

فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آستان قدس رضوی، ج ۱۴، ص ۲۲۴، ش ۷۱۳۹؛ نیز همان، ۱۲۳۵، ۱۳۳۵۶. ۶۱.

این عنوان را نگارنده قرار داده است. و در اصل سه بخش کافی با این عناوین چاپ شده است: الاصول من کافی مع تعلیقات... ۶۲. صححه و علق علیه علی اکبر الغفاری، الفروع من کافی... و الروضة من کافی

علوم حدیث، تابستان ۱۳۸۳ - شماره ۳۲ ۲۰۳

نگاشته است. وی در ۱۷ جمادی الثانی به سال ۹۸۵ق، از نگارش آن فراغت یافته است. ۶۳.

- المعجم المفهرس لالفاظ الاصول من کافی از علیرضا برازش، که توسط سازمان چاپ و انتشارات سازمان تبلیغات اسلامی در دو مجلد چاپ و منتشر گردیده است

- المعجم المفهرس لالفاظ اصول کافی از الیاس کلانتری که آن را در دو بخش تنظیم نموده است

به ترتیب الفبایی اول احادیث ۱.

واژه‌های مفرد به ترتیب الفبا آمده است ۲.

این کتاب از سوی انتشارات کعبه در تهران به سال ۱۳۶۳ش، به چاپ رسیده است. ۶۴.

- الهادی الی الفاظ اصول کافی از جواد مصطفوی که در مشهد مقدس توسط انتشارات آستان قدس رضوی به سال ۱۳۶۴ش، چاپ و منتشر گردیده است

- صحیح کافی از محمدباقر بهبودی

از جمله تلاش‌هایی که در دوره معاصر انجام گرفت، استخراج صحاح کتب اربعه توسط آقای محمدباقر بهبودی است. وی، چنان که خود تصریح می‌کند، احادیث معتبر کتب اربعه را با توجه به شرایط اعتبار در متن و سند و به تشخیص خویش مشخص نموده است. ۶۵. به گفته ایشان، وی احادیث هر یک از کتب اربعه را جداگانه تنظیم نموده تا نام کتب اربعه پا بر جا بماند و حق مؤلفان آنها ضایع علاوه بر این، عناوین ابواب و شماره احادیث کتب اربعه به همان صورت اصلی منعکس شده است تا بازمینی و واریسی آن بر ننگردد. پژوهندگان و ناقدان آسان گردد

از چهار کتابی که آقای بهبودی در این باره تألیف نمود، متن عربی دو کتاب با عنوان‌های صحیح کافی و صحیح من لایحضره الفقیه چاپ و منتشر گردید و متن و ترجمه سه کتاب هم با عناوین گزیده کافی در شش مجلد، گزیده من لایحضره الفقیه در دو مجلد و گزیده تهذیب الأحکام در پنج مجلد توسط انتشارات کویر چاپ و انتشار یافت

الذریعة، ج ۱۶، ص ۳۸۶. ۶۳.

راهنمای پژوهش، ص ۲۴۴. ۶۴.

گزیده کافی، ج ۱، ص ۲۲. ۶۵.

علوم حدیث، تابستان ۱۳۸۳ - شماره ۳۲ ۲۰۴

قابل ذکر است که کار آقای بهبودی گرچه از سیره علمی و فنی دقیقی پیروی می کند اما در عین حال، از سوی برخی از دانشمندان شیعه با اعتراض‌هایی روبه رو شد و ایشان نیز به آن اعتراض‌ها و مخالفت‌ها پاسخ‌هایی داده است. ۶۶

.. گزیده الکافی از محمدباقر بهبودی، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۳ ش

- منتخب اصول الکافی از یکی از عالمان شیعه (سال ۱۰۰۰ق). ۶۷.

- الدرر الکافی و الثمر الشافی المنتخب من اصول الکافی از سید محمد بن علی حسینی امینی معاصر بافق‌ی یزدی ساکن مشهد که در ۱۵ شوال ۱۳۶۱ق، از نگارش آن فارغ گردیده است. این منتخب در موضوع اخلاق، آداب و... است. ۶۸.

- الأولیات مما أودعه فی الکافی، گزینش و ترتیب از محمد حسین بن علی موحد حججی که توسط انتشارات خیام در قم به سال ۱۳۶۲ش، چاپ و منتشر گردیده است. ۶۹.

- ثلاثیات الکلینی و قرب الاسناد از امین ترمس عاملی، که توسط مؤسسه فرهنگی دارالحدیث، در قم به سال ۱۴۱۷ق، در ۴۴۵ صفحه چاپ و منتشر کرده است.

مؤلف مقدمه‌ای در سه فصل و ۱۲۷ صفحه برای کتاب نوشته است. وی اصطلاح ثلاثیات نزد شیعه و سنی را در فصل دوم و مشایخ کلینی، مشایخ کلینی، اصحاب امام صادق (ع) و شرح حال کلینی و راویان را در فصل سوم بیان کرده است. و در پایان به شیوه و ترتیب احادیث کتاب و نسخه‌های مورد استفاده خود می‌پردازد. ۷۰.

- درخشان پرتوی از اصول الکافی از محمد حسینی همدانی نجفی، گزیده و ترجمه‌ای از اصول الکافی است که توسط خود ایشان در قم به سال ۱۳۶۳ش، چاپ و منتشر گردیده است. مجلد پنجم کتاب در سال ۱۳۶۹ش، چاپ شده است. ۷۱.

ر. ک: «در عرصه روایت و درایت حدیث»، محمدباقر بهبودی، نشریه کیهان فرهنگی، سال سوم، ۱۳۶۳ش، ۷-۱۱؛ نیز پژوهشی در ۶۶. ۴۸. تاریخ حدیث شیعه، مجید معارف، ص ۴

، الذریعة، ج ۲۲، ص ۳۷۴، ش ۷۵۰۹. ۶۷.

همان، ج ۸، ص ۱۳۲، ش ۴۸۸. ۶۸.

. کتابشناسی ملی ایران، نیمه دوم ۱۳۶۴، ص ۳۳. ۶۹.

فصلنامه علوم حدیث، ش ۶، ص ۳۰۰. ۷۰.

کتابشناسی ملی ایران، نیمه دوم ۱۳۷۰ش. ۷۱.

علوم حدیث، تابستان ۱۳۸۳ - شماره ۳۲ ۲۰۵

- گزیده‌ای از اصول الکافی در مبانی دین اسلام از علی اصغر خسروی شبستری که در تهران توسط انتشارات امیری به سال ۱۳۵۱ش، در ۲۷۰ صفحه رقعی چاپ شده است. ۷۲.

- احادیث منتخب از روضه الکافی، نگارنده و مترجم: محمد امین رضوی. این کتاب در تهران توسط هیأت مکتب النبی(ص) به سال ۱۳۵۱ش، چاپ و منتشر گردیده است. ۷۳

- دفاع عن الکافی از ثامر هاشم، حبیب العمیدی، شامل بررسی همراه با نقد و تطبیق نسبت به مهم ترین شبهات طرح شده درباره کتاب الکافی شیخ کلینی. این کتاب توسط مرکز مطالعات اسلامی غدیر در قم به سال ۱۳۷۴ش، چاپ و منتشر شده است. ۷۴

- بحوث حول روایات الکافی از امین ترمس العاملی. یک بررسی نقادانه نسبت به کتاب الکافی شیخ کلینی است که مجموعه ای از فواید مهم در دو علم رجال و حدیث را نیز به همراه دارد. این کتاب از سوی انتشارات دار الهجرة در قم به سال ۱۳۷۳ش، منتشر گردیده است.

- پانصد و یک درس مقدس از صادق میر شاه ولد. گزیده اصول الکافی کلینی است همراه با ترجمه فارسی و معرف ابواب و عناوین اصول الکافی. این کتاب در مشهد مقدس توسط نشر رستگار به سال ۱۳۷۳ش، در ۶۳۸ صفحه چاپ و منتشر گردیده است. ۷۵

- شرح و تحلیل اخلاق اصول الکافی) از سید محمد نصر اصفهانی، که توسط انتشارات نهانندی، در قم،) - اخلاق دینی در اندیشه شیعی سال ۱۳۷۸ش، به چاپ اول رسیده است

- کتاب الخمس از سید سبط الحسن فتح پوری هندی (مولود ۱۳۲۸ق). شیخ کلینی در کتاب الکافی کتابی را با عنوان خمس قرار داده است و روایات مربوط به خمس را در جاهای پراکنده ای از کتاب خود درج کرده است. سید سبط الحسن فتح پوری هندی آن روایات را استخراج و در مجموعه ای با عنوان کتاب الخمس تدوین نموده است. ۷۶

همان، تابستان ۱۳۵۱، ص ۱۵. ۷۲.

همان، پاییز ۱۳۵۱، ص ۱۷. ۷۳.

همان، نیمه اول، ۱۳۷۵، ص ۷۳. ۷۴.

همان، نیمه اول ۱۳۷۴، ص ۶۲. ۷۵.

الذریعة، ج ۸، ص ۷۹. ۷۶.

علوم حدیث، تابستان ۱۳۸۳ - شماره ۳۲ ۲۰۶

- رساله فی شأن الکافی و الکلینی از شیخ آقابزرگ. ۷۷

- داستان های اصول الکافی از محمد محمدی اشتهاردی که در دو مجلد توسط دفتر نشر معرف اسلامی در قم به سال ۱۳۷۳ش، چاپ و منتشر شده است

- گزیده اصول کافی از محمد کاظم بهنیا که توسط مرکز فرهنگی انتشاراتی رایحه در تهران به چاپ رسیده است

- واژه های اخلاقی از اصول کافی از ابراهیم پیشوایی ملایری که توسط دفتر تبلیغات اسلامی در قم چاپ و منتشر شده است

.. الكليني والكافي از عبدالرسول الغفار که در یک مجلد توسط موعسة النشر الاسلامی در قم چاپ شده است

.. الكليني و خصومه از عبدالرسول الغفار که در دارالمحجة البيضاء در بیروت چاپ و منتشر گردیده است

- الحسين و عاشوراء فی الكافي از حسین صولی که در یک مجلد توسط «المركز الاسلامی للتراث» در بیروت چاپ و منتشر گردیده است.

.. فهارس الكافي از يوسف البقاعي که توسط دارالاضواء در بیروت چاپ و منتشر گردیده است

مقالات

- معرفی اجمالی کتاب الشیخ الكليني البغدادي و كتابه الكافي الفروع تألیف ثامر هاشم حبيب از محمد علی مهدوی راد (تولد ۱۳۳۴ش)، آینه پژوهش، اسفند ۱۳۷۲، ص ۸۵ - ۸۷

- ده نکته درباره «شرح اصول الكافي» ملا صدرا از رضا استادی، علوم حدیث، ش ۱۳، ص ۷-۴۱ در ضمن این مقاله پاره‌ای از شروح و حواشی الكافي که قبل و بعد از شرح ملا صدرا نگارش یافته، ذکر گردیده است

.. دیدگاه‌های حدیثی ملا صدرا در شرح اصول الكافي از نادعلی عاشوری، علوم حدیث، ش ۱۹، بهار ۱۳۸۰

الذریعة، ج ۱۱، ص ۳۰۲. ۷۷.

علوم حدیث، تابستان ۱۳۸۳ - شماره ۳۲ ۲۰۷

.. نگاهی به شرح صدر المتألهین بر اصول الكافي از علی نصیری، علوم حدیث: ش ۲۴، ص ۵۹-۸۱

.. مفهوم عقل از دیدگاه دو شارح اصول الكافي از عبدالحسین الكافي، علوم حدیث، ش ۲۶، ص ۹۶ - ۱۱۹

من لایحضره الفقیه . ۲

مؤلف کتاب من لایحضره الفقیه شیخ المشایخ، رئیس المحدثین، ابوجعفر محمد بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی، معروف او و برادرش به دعای امام زمان (عج) به واسطه نایب خاص آن حضرت حسین بن روح به . به شیخ صدوق (بین ۳۰۶ تا ۳۲۰ ق) است دنیا آمدند. نیابت حسین بن روح بعد از وفات محمد بن عثمان در سال ۳۰۵ ق، آغاز و تا سال ۳۲۶ ق، ادامه داشت

شیخ صدوق از کودکی دوستدار علم و جویای حدیث بود؛ تحت سرپرستی پدرش رشد کرد و نزد وی و مشایخ شهر قم شاگردی نمود؛ سپس به ری منتقل شد و در آنجا اقامت گزید

وی در راه خدمت به دین مسافرت‌های بسیار کرد و طی مسافت‌های دور را بر خویش هموار ساخت. در سال ۳۵۲ ق، وارد بغداد شد و شیوخ فقهای شیعه از او حدیث شنیدند، در حالی که او نسبت به آنان جوان بود

بسیاری از مردم شهرها مانند کوفه، بصره، بغداد، واسط، مصر، قم، نیشابور، قزوین و... در اخذ احکام به او رجوع می کردند. وی تصانیف بسیار نگاشت که رقم آنها به حدود سیصد کتاب می رسد و بسیاری از آنها چاپ و منتشر گردیده است

در ایلاق (شهری در ده فرسخی بلاد شاش که واقع در ماوراء النهر و متصل به بلاد ترک است.) به درخواست محمد بن حسن علوی معروف به «نعمه» من لایحضره الفقیه را به سبک من لایحضره الطیب رازی نگاشت

من لایحضره الفقیه شیخ صدوق، دومین کتاب حدیثی شیعه است که شامل تنها احادیث فقهی و مورد توجه دانشمندان و فقهای شیعه بوده و هست. البته با وجود اهمیت بسیار من لایحضره الفقیه برخی از فقهای کتابهای شیخ طوسی را بر آن ترجیح می دهند

علوم حدیث، تابستان ۱۳۸۳ - شماره ۳۲ ۲۰۸

مشایخ او بسیارند و محققان تعداد آنان را بر اساس کتابهای چاپ شده وی بیش از ۲۵۲ نفر می دانند که در اینجا به ذکر نام چند تن از آنان بسنده می کنیم

۱. پدرش علی بن حسین که در عصر خود شیخ و فقیه قمیان بود .

۲. محمد بن حسن بن احمد بن ولید،

۳. احمد بن علی بن ابراهیم بن هاشم قمی،

۴. احمد بن محمد بن یحیی العطار الاشعری،

۵. (محمد بن احمد بن علی اسدی) معروف به علی بن جراده بروعی .

۶. احمد بن محمد بن الصقر الصائغ العدل،

۷. احمد بن محمد بن حسن قطان،

۸. حسین بن احمد بیهقی،

۹. احمد بن ابراهیم بن بکر خوزی،

۱۰. حسین بن محمد اشنانی رازی،

۱۱. محمد بن سعید بن عزیز سمرقندی،

۱۲. علی بن ثابت دوابلی،

۱۳. محمد بن یحیی علوی،

۱۴. محمد بن بکران نقاش و ...

و از جمله کسانی که از شیخ صدوق روایت می کنند افراد زیر نام می بریم

برادرش حسین بن علی، ۱۰.

برادرزاده‌اش حسن بن حسین، ۲۰.

علی بن احمد بن عباس نجاشی، ۳۰.

ابوالقاسم علی بن محمد بن علی خزاز، ۴۰.

حسین بن عبید الله غضائری، ۵۰.

(- محمد بن محمد بن نعمان (شیخ مفید ۶

.... هارون بن موسی تلکبری و ۷

علوم حدیث، تابستان ۱۳۸۳ - شماره ۳۲ ۲۰۹

شیخ صدوق در سال ۳۸۱ق، درگذشت و در شهر ری، حومه تهران مدفون گردید و قبر او هم اکنون زیارتگاه دوستداران علم و شیفتگان مکتب اهل بیت (ع) است. ۷۸

شرح من لا یحضره الفقیه

:بر کتاب ارزشمند من لا یحضره الفقیه نیز شرح و حاشیه چندی نگارش یافته است که موارد زیر از آن جمله است

- معاهد التنبیه فی شرح من لا یحضره الفقیه از شیخ ابو جعفر محمد بن حسن بن زین الدین (م ۱۰۳۰ق). ۷۹.

- شرح من لا یحضره الفقیه از شیخ بهاء الدین محمد بن حسین بن عبدالصمد عاملی حارثی (م ۱۰۳۰ق) که به صورت قال، اقول نگارش یافته و به عنوان حاشیه نیز از آن یاد شده است. ۸۰.

- روضة المتقین فی شرح من لا یحضره الفقیه از مولی محمد تقی بن مقصود علی مجلسی (م ۱۰۷۰ق)، این شرح به زبان عربی و در شش مجلد تدوین گردیده است و مجلد آخر آن شامل شرح مشیخه صدوق است. این کتاب با تحقیق و تعلیق آقای حسین موسوی کرمانی و علی پناه اشتیاردی توسط بنیاد فرهنگ اسلامی در قم به سال ۱۳۵۲ش، ۱۳۶۴ش، ۱۳۶۷ش، و ۱۳۷۱ش، به چاپ رسیده است. ۸۱.

ک: موسوعه طبقات الفقهاء، ج ۴، ص ۴۳۲ - ۴۳۵؛ معالم العلماء، ص ۱۱۱ - ۱۱۲؛ قاموس الرجال، ج ۸، ص ۲۸۳ - ۲۸۷؛ أعیان ر. ۷۸. الشیعة، ج ۱۰، ص ۲۴؛ الذریعة، ج ۵، ص ۱۴۰؛ ریحانة الادب، ج ۳، ص ۴۳۴؛ مقدمه من لا یحضره الفقیه؛ خاتمة مستدرک الوسائل؛ روضات الجنات، ج ۶، ص ۱۳۲؛ ریاض العلماء، ج ۸، ص ۱۱۹؛ جامع الرواة، ج ۲، ص ۱۵۴؛ مجمع الرجال، ج ۵، ص ۲۶۹؛ تاریخ بغداد، ج ۳، ص ۸۹؛ فهرست الطوسی، ص ۱۵۷، ش ۶۹۵؛ رجال النجاشی، ص ۳۸۹، ش ۱۰۴۹؛ پژوهشی در تاریخ حدیث شیعه، ص ۴۹۲ - ۵۱۷.

الذریعة، ج ۱۳، ص ۱۵۸ و ج ۱۴، ص ۹۴ و ج ۲۱، ص ۲۰۸. ۷۹.

همان، ج ۱۴، ص ۹۴. ۸۰.

- شرح مشیخه من لایحضره الفقیه از مولی محمد تقی بن مقصود علی مجلسی (م ۱۰۷۰ق) ۸۲.

- شرح و ترجمه من لایحضره الفقیه (اللوامع القدسیه یا لوامع صاحبقرانی) از مولی محمد تقی مجلسی (م ۱۰۷۰ق). این شرح فارسی تا اواخر فروض جوارح را در بر می‌گیرد که بعد از حج، مزار و حقوق است. وی ابتدا احادیث را به طور تحت اللفظی ترجمه کرده، سپس به ذکر اقوال علما می‌پردازد و پس از آن نظر فقهی خود را به تفصیل بیان می‌کند. وی پس از نگارش روضه المتقین به پیشنهاد شاه عباس صفوی این اثر را نگاشته و به وی اهدا نموده است. ۸۳ این کتاب توسط موعسه اسماعیلیان در قم به سال ۱۳۷۲ش، و نیز ش، چاپ و منتشر گردیده است ۱۳۷۷ توسط دارالتفسیر به سال

- شرح مشیخه الفقیه از مولی محمد تقی مجلسی (م ۱۰۷۰ق) ۸۴.

- شرح من لایحضره الفقیه از مولی حسام الدین محمد صالح بن احمد سروری مازندرانی (م ۱۰۸۱ق) ۸۵.

- التعلیقه السجادیه (شرح و حاشیه بر من لایحضره الفقیه) از مولی مراد تفرشی (۹۶۵ - ۱۰۵۱ق) که شامل شرح مشیخه نیز هست. ۸۶

- من لایحضره النبیه فی شرح من لایحضره الفقیه از عبدالله بن صالح سماهیجی (م ۱۱۳۵ق) ۸۷

- ارشاد ذهن النبیه فی شرح اسانید من لایحضره الفقیه از عبدالله بن صالح سماهیجی (م ۱۱۳۵ق). این کتاب با عنوان ارتیاد ذهن النبیه نیز یاد شده است، اما شیخ آقا بزرگ

ش، ۲۴۰؛ فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آیه‌الله مرعشی، ج ۳۰، ص ۶۹۴، ش ۱۲۱۹۱ و ج ۸۳، ص ۸۹۶؛ الذریعه، ج ۱۴، ص ۹۴ و ج ۱۸، ص ۱۶۹ ۸۹۲ آستان قدس رضوی، ج ۱۴، ص ۴۶۱ - ۴۶۵، ش

الذریعه، ج ۴، ص ۴۹۵ و ج ۱۰، ص ۱۰۱. ۸۴.

الذریعه، ج ۱۴، ص ۹۴. ۸۵.

الذریعه، ج ۶، ص ۲۲۵ و ج ۴، ص ۲۲۳ - ۲۲۴ و ج ۱۴، ص ۹۴. ۸۶.

أعیان الشیعه، ج ۸، ص ۵۳؛ الذریعه، ج ۲۲، ص ۲۳۲. ۸۷.

- شرح من لايحضره الفقيه از محمد صالح بن عبد الواسع خاتون آبادی (م ۱۱۶۶ق). ۸۹.

- معراج النبیه الی من لايحضره الفقيه از يوسف بن احمد بحرانی (م ۱۱۸۶ق) که نا تمام است. ۹۰.

- شرح مشیخه الفقيه از محمد حسین بن علی اصغر قاضی طباطبایی حسنی تبریزی (م ۱۲۹۳ق). ۹۱.

- معین النبیه فی رجال من لايحضره الفقيه از یاسین بن صلاح الدین بحرانی (م بعد از ۱۱۴۵ق). وی مشیخه من لايحضره الفقيه را تنظیم کرده و حالات راویان را گرد آورده و چهارده مقدمه در قواعد درایه و علم حدیث و دو مطلب در مشایخ و راویان طرق شیخ طوسی بدان افزوده است. ۹۲.

- تنبیهای النبیه فی شرح من لايحضره الفقيه از محمد علی بن قاسم آل کشکول. در چند مجلد تدوین یافته است و شیخ آقا بزرگ تهرانی می گوید: «مجلد نهم آن را که شرح کتاب زکات است در کتابخانه سید محمد علی هبه الدین شهرستانی دیدم». ۹۳.

- مسلک الفطن النبیه فی احوال رجال من لايحضره الفقيه از سید محمد بن هاشم هندی نجفی (م ۱۳۲۳ق). ۹۴.

- خیرالرجال از بهاءالدین محمد بن ملا علی شریف لاهیجی در بیان احوال رجال مذکور در اسانید من لايحضره الفقيه در یک مجلد بزرگ. ۹۵.

الذریعة، ج ۱، ص ۵۱۴، ص ۴۳۷ و ج ۱۳، ص ۱، ش ۸۲؛ أعیان الشیعة، ج ۸، ص ۵۳. ۸۸.

الذریعة، ج ۱۴، ص ۹۴. ۸۹.

همان، ج ۱۴، ص ۹۴، ش ۴۵. ۹۰.

همان، ج ۱۴، ص ۶۷؛ مظف، ج ۱۳، ص ۵۷۴. ۹۱.

فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیه الله مرعشی، ج ۷، ص ۱۳۳، ش ۲۵۵۰؛ الذریعة، ج ۲۱، ص ۲۸۷، ش ۵۱۰۱ و ج ۱۰، ص ۱۵۹. ۹۲.

الذریعة، ج ۴، ص ۴۵۳، ش ۲۰۱۸. ۹۳.

همان، ج ۲۱، ص ۲۳، ش ۳۷۶۲. ۹۴.

همان، ج ۷، ص ۲۸۲، ش ۱۳۸۸. ۹۵.

علوم حدیث، تابستان ۱۳۸۳ - شماره ۳۲ ۲۱۲

- تعریف رجال من لايحضره الفقيه از سید هاشم بن سلیمان بحرانی (م ۱۱۰۷ق) که در واقع شرح مشیخه من لايحضره الفقيه است. صاحب ریاض آن را جزو تصانیف وی شمرده است. ۹۶.

- شرح مشیخه الفقيه از سید حسن بن عبد الهادی موسوی آل خراسان نجفی (مولود به سال ۱۳۲۶ق) که به همراه جزء چهارم من لايحضره الفقيه به سال ۱۳۷۹ق، در نجف اشرف به چاپ رسیده است. ۹۷.

- الحاشیه علی من لایحضره الفقیه از سید احمد بن زین العابدین علوی عاملی که در فاصله (۱۰۵۴ - ۱۰۶۰ق) وفات یافته است. نوه‌اش سید محمد اشرف در فضائل السادات از این حاشیه نقل می‌کند. ۱۰۷

م ۱۰۶۴ق) بخشی از آن) - الحاشیه علی من لایحضره الفقیه از خلیفه سلطان میر علاءالدین حسین بن رفیع الدین محمد مرعشی آملی در کتابخانه آیه الله مرعشی موجود است. ۱۰۸

م ۱۰۷۴ق) نوه‌اش میرزا حیدر علی در رساله انساب) - الحاشیه علی من لایحضره الفقیه از مولی عزیز الله بن محمد تقی مجلسی المجلسی آن را ذکر کرده است. ۱۰۹

- الحاشیه علی من لایحضره الفقیه از عبدالنبی بن محمد طسوجی (م ۱۲۰۳ق). ۱۱۰

همان، ج ۶، ص ۲۲۳ و ۲۲۵؛ أعیان الشیعة، ج ۸، ش ۶۴. ۱۰۳.

همان، ج ۶، ص ۲۲۴؛ معجم مؤلفی الشیعة، ص ۲۸۲. ۱۰۴.

همان، ج ۶، ص ۲۲۴ - ۲۲۵. ۱۰۵.

همان، ج ۶، ص ۲۲۳. ۱۰۶.

همان، ج ۶، ص ۲۲۳. ۱۰۷.

همان، ج ۶، ص ۲۲۳. ۱۰۸.

همان، ج ۶، ص ۶۲۲۳. ۱۰۹.

همان، ج ۴، ص ۲۸۱ و ج ۱۴، ص ۷۲. ۱۱۰.

علوم حدیث، تابستان ۱۳۸۳ - شماره ۳۲ ۲۱۴

- الحاشیه علی من لایحضره الفقیه از سید میرزا محمدباقر بن حسن بن خلیفه سلطان. ۱۱۱

- الحاشیه علی من لایحضره الفقیه از محمد حسین بن محمد صالح مازندرانی داماد علامه مجلسی. ۱۱۲

- الحاشیه علی من لایحضره الفقیه از میرزا ابو القاسم بن محمد اسماعیل حسینی خاتون آبادی. ۱۱۳

- الحاشیه علی من لایحضره الفقیه از دختر مولی عزیزالله مجلسی، معروف به بنت المجلسی از دانشمندان قرن یازدهم. ۱۱۴

- رجال الشیخ حسن بروجنی که تعلیقاتی است بر مشیخه من لایحضره الفقیه بر نسخه‌ای که خود در سال ۱۲۵۷ق، کتابت نموده است. تحقیقاتی در احوال بسیاری از رجال را در بر دارد و نسخه آن در کتابخانه سپهسالار (مدرسه عالی شهید مطهری فعلی) به شماره ۱۸۷۴ موجود است. ۱۱۵

- تعلیقه بر من لایحضره الفقیه کتاب من لایحضره الفقیه با تصحیح و تعلیق آقای علی اکبر غفاری که توسط انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم به سال ۱۳۶۳ ش، چاپ و منتشر گردیده است

- تعلیقه بر من لایحضره الفقیه از سید حسن موسوی خراسان نجفی که با تصحیح آقای محمد آخوندی توسط دارالکتب الاسلامیه به سال ۱۳۶۱ ش، چاپ شده است و به سال ۱۳۶۸ ش، به چاپ پنجم رسیده است. ۱۱۶.

همان، ج ۶، ص ۲۲۳. ۱۱۱.

همان، ج ۶، ص ۲۲۳. ۱۱۲.

أعیان الشیعة، ج ۲، ص ۴۰۵. ۱۱۳.

همان، ج ۳، ص ۶۰۷. ۱۱۴.

الذریعة، ج ۱۰، ص ۱۰۹، ش ۲۲۸. ۱۱۵.

کتابشناسی ملی ایران، نیمه اول ۱۳۶۸، ص ۳۶. ۱۱۶.

علوم حدیث، تابستان ۱۳۸۳ - شماره ۳۲ ۲۱۵

ترتیب، منتخب، ترجمه و... من لایحضره الفقیه

- ترتیب مشیخة من لایحضره الفقیه از سید علاءالدین محمد بن ابی تراب گلستانه اصفهانی (م حدود ۱۱۱۰ق). مشیخه من لایحضره الفقیه را در دایره‌هایی به شیوه‌ای لطیف در ۲۴ ورقه و در هر ورقه چند دایره... مرتب کرده است. ۱۱۷.

- ترتیب مشیخة من لایحضره الفقیه از عبد الحی بن محمد یزدی. ۱۱۸.

- ترتیب مشیخة من لایحضره الفقیه از حسن بن زین الدین شهید ثانی (م ۱۰۱۱ق). ۱۱۹.

- ترتیب مشیخة من لایحضره الفقیه از سید محمد حسین معروف به شیخ آقا قاضی تبریزی (م ۱۲۹۴ق) که با شرح و بیان همراه است. ۱۲۰.

- ترتیب مشیخة من لایحضره الفقیه از شیخ فخر الدین بن محمد علی طریحی (م ۱۰۸۵ق) که آن را جزو ملحقات جامع المقال قرار داده است. ۱۲۱.

- رجال مولی مراد علی که ترتیب رجال من لایحضره الفقیه بر اساس حروف الفبا ست و نسخه‌ای از آن در کتابخانه مدرسه سپهسالار موجود است. ۱۲۲.

- المنتخب عن السادة النخب از موسی بن محمد لاند نجفی که شامل گزیده‌ای از کتاب صلات من لایحضره الفقیه و پاره‌ای متفرقات است. ۱۲۳.

- ترجمه من لایحضره الفقیه از علی اکبر غفاری، محمد جواد غفاری و صدر بلاغی که البته تصحیح کتاب و در پاره‌ای موارد نیز شرحی بر روایات توسط آقای علی اکبر غفاری انجام شده است. این ترجمه همراه با متن کتاب من لایحضره الفقیه در شش مجلد توسط نشر صدوق واقع در میدان بهارستان تهران به سال ۱۳۶۷ش، چاپ و منتشر گردیده است

الذریعة، ج ۴، ص ۷۵، ش ۲۸۵. ۱۱۷.

همان، ج ۱۰، ص ۱۲۴، ش ۲۵۱. ۱۱۸.

همان، ج ۴، ص ۶۸، ش ۲۸۳. ۱۱۹.

همان، ج ۴، ص ۶۹. ۱۲۰.

همان، ج ۴، ص ۶۹، ش ۲۸۴. ۱۲۱.

همان، ج ۱۰، ص ۱۴۹؛ فهرست نسخه‌های خطی سپهسالار، ج ۱، ص ۳۲۹. ۱۲۲.

الذریعة، ج ۲۲، ص ۴۱۷، ش ۷۶۸۳. ۱۲۳.

علوم حدیث، تابستان ۱۳۸۳ - شماره ۳۲ ۲۱۶

- التنبیه علی غرائب من لایحضره الفقیه از شیخ مفلح بن حسن صیمری. وی آن دسته از فتاوی شیخ صدوق را که با اجماع مخالف است، به علاوه مسائلی که نزد عالمان متقدم و متأخر شیعه متروک است در آن گرد آورده است. ۱۲۴.

- رساله فی لزوم تنقید مشیخ الفقیه و التهذیبین از ابوالمعالی بن محمد ابراهیم کلباسی اصفهانی. ۱۲۵.

.. صحیح من لایحضره الفقیه از محمدباقر بهبودی که چاپ و منتشر گردیده است

- گزیده من لایحضره الفقیه همراه با ترجمه فارسی از محمدباقر بهبودی که توسط انتشارات کویر در تهران به سال ۱۳۷۰ش، چاپ و منتشر گردیده است

- روش تدوین کتاب من لایحضره الفقیه (پایان نامه) از نیره جاویدانی، با راهنمایی نهلا غروی نائینی، دانشگاه تربیت مدرس، مقطع ش، ۱۳۷۹صفحه ۱۳۷۹ کارشناسی ارشد،

- تحقیقی پیرامون کتاب من لایحضره الفقیه (پایان نامه، ۱۶۳صفحه) از محمود نظری با راهنمایی علی اکبر غفاری، مقطع کارشناسی ارشد، ۱۳۷۵ش. ۱۲۶.

.. حدیث صداقت: شیخ صدوق از عبد الرحیم اباذری، قم انتشارات دار الحدیث، ۱۳۷۹ش، ۲۲۱صفحه

.. شیخ صدوق از محمد علی خسروی، تهران، انتشارات اسوه، چاپ اول، ۱۳۷۰ش، ۱۲۸صفحه

- فقیه ری (زندگی نامه و آثار شیخ صدوق) ۱۲۷ از سید حسن موسوی خراسان، ترجمه و تعلیق از علیرضا میرزا محمد، انتشارات (اطلاعات، چاپ اول ۱۳۷۷ش). (عنوان اصلی: حياة الشيخ الصدوق

همان، ج ۴، ص ۴۳۸، ش ۱۹۴۸. ۱۲۴.

معجم موعلفی الشیعه، ص ۳۵۶. ۱۲۵.

علوم حدیث، ش ۲۶، ص ۱۶۳. ۱۲۶.

در این کتاب ۲۲۱ عنوان از آثار شیخ صدوق یاد شده است. ۱۲۷.

علوم حدیث، تابستان ۱۳۸۳ - شماره ۳۲ ۲۱۷

مقالات

ش، پیاپی ۹، ص ۱۵) این مقاله به معرفی ۱۳۷۷ زندگی نامه و آثار شیخ صدوق) از علی طریقت (نشریه کتاب ماه دین، تیر) - فقیه ری. یک کتاب با عنوان یاد شده می پردازد که ترجمه و تعلیق آن از علیرضا میرزا محمد است

- شیخ صدوق، نشریه موعود جوان، بهمن ۱۳۷۷، پیاپی ۲، ص ۱۸ - ۱۹

(- شیخ صدوق، پاسدار اسلام، ۱۳۶۱ش، پیاپی ۴، ص ۱۸ و ۳۲ - ۳۳

تهذیب الاحکام . ۳

تهذیب الاحکام یکی دیگر از کتاب های چهارگانه حدیث شیعه در دوره متقدمان است که به وسیله ابوجعفر محمد بن حسن طوسی (م ۴۶۰ق) تألیف شد

پیش از ذکر شروح و حواشی تهذیب الاحکام اشاره مختصری به زندگی موعلف آن شایسته است

شرح حال شیخ طوسی

شیخ الطائفة محمد بن حسن طوسی، معروف به شیخ طوسی در ماه رمضان سال ۳۸۵ق، دیده به جهان گشود. وی در الفهرست و کتاب های دیگر خود و نجاشی در رجالش او را طوسی نامیده اند

درباره اینکه وی تحصیلات مقدماتی خود را در کجا گذرانیده است، اطلاع دقیقی در دست نیست. برخی احتمال داده اند که در همان زادگاهش طوس بوده است. دوران جوانی او با حکومت آل بویه بر بخش هایی از ایران (ری، فارس و بغداد) و سلطنت سلطان محمود غزنوی در غزنه همزمان بود

وی در سال ۴۰۸ق، در سن ۲۳ سالگی راهی بغداد گردید و درحوزه درس پیشوای شیعیان شیخ مفید، محمد بن محمد بن نعمان شرکت نمود. شیخ طوسی به مدت پنج سال، یعنی تا پایان زندگی شیخ مفید از محضر درس او بهره برد و در همین مدت، شرح کتاب

المقنعة استادش مفید را آغاز کرد و شرح کتاب طهارت و باب اول کتاب صلات آن را به اتمام رسانید

پس از وفات شیخ مفید، زعامت علمی و دینی شیعه به شاگرد مبرز او سید مرتضی علم الهدی رسید و شیخ طوسی با راه یافتن به محضر وی ۲۳ سال از حوزه درسش به ویژه در کلام، فقه و اصول بهره جست. از دیگر استادان و مشایخی که شیخ طوسی کم و بیش از آنان استفاده کرده است و در کتابهای خود به عنوان مشایخ حدیث از آنان یاد کرده است افراد زیر را می توان نام برد

،- ابوالحسن علی بن احمد بن ابی جید (زنده در ۴۰۸ق

،- احمد بن محمد بن موسی، ابن صلت اهوازی (م ۴۰۹ق

،- حسین بن عبید الله غضائری (م ۴۱۱ق

،- احمد بن عبدالواحد (ابن عبدون) (م ۴۲۳ق

- ابوالقاسم علی بن شبل بن اسد وکیل،

- ابوالفتح هلال بن محمد حفار،

-- جعفر بن حسین بن حسکه قمی

سید مرتضی به سال ۴۳۶ق، در سن هشتاد سالگی به سرای باقی شتافت و شیخ طوسی که اینک ۵۱ سال سن داشت، زعامت علمی و دینی شیعه را به عهده گرفت و دوازده سال در بغداد به انجام این مهم مشغول بود. در سال ۴۴۷ و ۴۴۸ق، بر اثر بروز اختلاف بین شیعه و سنی و دگرگونی اوضاع سیاسی و انتقال قدرت از آل بویه به سلجوقیان سنی مذهب، سلجوقیان آتش فتنه مذهبی را بر افروختند و با تحریک عوام در بغداد شورش هایی ضد شیعه به راه انداختند و طی آن کتابخانه شیعه که ابو نصر شاپور بن اردشیر وزیر بهاءالدوله بویهی آن را تأسیس کرده بود در آتش سوخت و دامنه فتنه چنان گسترش یافت که دامن شیخ طوسی را نیز گرفت؛ اموال و کتابخانه وی غارت گردید و به آتش کشیده شد و عده زیادی از شیعیان کشته و مجروح شدند. شیخ طوسی ناگزیر به نجف اشرف مهاجرت کرد و دوازده سال آخر عمر خود را در نجف اشرف به انجام وظایف علمی

و دینی قیام نمود و شاگردان زیادی تربیت کرد. برخی از دانشمندان شاگردان او را افزون بر سید مجتهد دانسته اند. که افراد زیر از آن جمله اند

- ابوعلی فرزند شیخ طوسی ملقب به مفید ثانی،

- آدم بن یونس بن ابی مهاجر نسفی،

- احمد بن حسین خزاعی نیشابوری،

- ابوالخیر محمد بن برکة اسدی،

- عبد الجبار بن عبدالله مقرئ رازی،

..... قاضی ابن برآج طرابلسی و

وی در ۲۲ محرم سال ۴۶۰ق، در سن ۷۵ سالگی بدرود حیات گفت. ۱۲۸

شیخ طوسی آثار گرانسنگی در موضوعات مختلف دینی اعم از تفسیر، حدیث، ادعیه، فقه، اصول فقه، کلام، رجال و فهرست، تاریخ و مقتل و جواب مسائل شرعی و اعتقادی از خود به یادگار گذاشته است

یکی از دو کتاب مهم حدیثی وی تهذیب الاحکام است. این کتاب مشتمل بر تمام ابواب فقه و در مجموع ۲۳ کتاب است که از کتاب طهارت آغاز و به کتاب دیات ختم می شود. تهذیب الاحکام طبق شمارش بعضی صاحب نظران ۱۳۵۹۰ روایت را در قالب ۲۳ کتاب فقهی و ۳۹۳ باب در خود جای داده است و در حقیقت حاوی احکام فقهی با ذکر ادله، نصوص و بیان آنهاست و از آغاز تألیف تاکنون همواره مورد رجوع فقها و محدثان شیعه و مورد استناد آنان بوده و فتاوی خود را بر آن مستند کرده اند. شیخ طوسی تألیف این کتاب را از سال ۴۰۸ق، هنگامی که تازه وارد بغداد شده بود، در سن ۲۵ سالگی آغاز کرد

ر. ک: هزاره شیخ طوسی، ج ۱، ص ۳- ۷۱؛ موسوعة طبقات الفقهاء، ج ۵، ص ۲۸۲؛ قاموس الرجال، ج ۸، ص ۱۳۴- ۱۳۷؛ أعيان ۱۲۸. الشيعة، ج ۹، ص ۱۵۰؛ معالم العلماء، ص ۱۱۴، ش ۷۶۶؛ مجمع الرجال، ج ۵، ص ۱۹۱؛ الذريعة، ج ۲، ص ۱۴، ش ۴۳؛ معجم رجال الحديث، ج ۱۵، ص ۲۴۳، ش ۱۰۴۹۹؛ تنقيح المقال، ج ۳، ص ۱۰۴، ش ۱۰۵۶۳؛ رجال نجاشي، ص ۴۰۳، ش ۱۰۶۸؛ فهرست شیخ ، ص ۳۶۰؛ پژوهشی در تاریخ حدیث شیعه، ص ۵۱۸- ۵۴۷؛ طوسی، ص ۱۶۰، ش ۶۹۹؛ بهجة ال آمال، ج

علوم حدیث، تابستان ۱۳۸۳ - شماره ۳۲ ۲۲۰

و تا سال ۴۴۸ق، آن را به پایان رسانید. بدین ترتیب بیش از نیمی از عمر خود (مدت چهل سال) را صرف تألیف این کتاب نمود

شرح و حاشیه بر تهذیب الاحکام

:بسازی از عالمان شیعه تهذیب الاحکام را شرح کرده و عده ای نیز بر آن حاشیه نوشته اند که موارد زیر از آن جمله است

- تهذیب الاکمام فی شرح تهذیب الاحکام از قاضی نورالله بن شریف حسینی مرعشی (شهید در ۱۰۱۹ق) ۱۲۹.

- شرح التهذیب از مولی عبدالله بن حسین شوشتری (م ۱۰۲۱ق) که از آن به عنوان حاشیه نیز یاد شده است و سید نعمه الله جزایری در شرح خود از آن نقل می کند. ۱۳۰

که از آن به عنوان حاشیه نیز یاد شده است و (- شرح التهذیب از شیخ ابو جعفر محمد بن حسن بن زین الدین شهید ثانی (م ۱۰۳۰ق) شیخ آقابزرگ نسخه هایی از آن در کاظمیه و تبریز دیده است. ۱۳۱

- شرح التهذیب از مولی محمد امین بن محمد شریف استر آبادی (م ۱۰۳۶ق) که ناتمام است. ۱۳۲

- شرح التهذيب (احياء الاحاديث في شرح تهذيب الاحكام الحديث) از مولی محمد تقی بن مقصود علی اصفهانی (م ۰۷۰ق) که شامل شرح بخشی از تهذيب الاحكام است. ۱۳۳

- شرح التهذيب از مولی عبدالله بن مولی محمد تقی مجلسی (م ۰۸۴ق) که ناتمام است. ۱۳۴

الذريعة، ج ۱۳، ص ۱۵۹ و ج ۴، ص ۵۴، ش ۲۱۶. ۱۲۹.

همان، ج ۶، ص ۵۱، ش ۱۳. ۱۳۰.

همان، ج ۱۳، ص ۱۵۷. ۱۳۱.

همان، ج ۱۳، ص ۱۵۶. ۱۳۲.

همان، ج ۱۳، ص ۱۵۶ و ج ۱، ص ۳۰۷، ش ۱۵۹۶. ۱۳۳.

همان، ج ۱۳، ص ۱۵۷. ۱۳۴.

علوم حدیث، تابستان ۱۳۸۳ - شماره ۳۲ ۲۲۱

- شرح التهذيب از سید محمد بن علی بن ابی الحسن موسوی عاملی (م ۰۰۹ق) که از آن به عنوان حاشیه نیز یاد کرده است. ۱۳۵.

- شرح التهذيب از شیخ محمد بن حسن شیروانی (م ۰۹۹ق) داماد علامه مجلسی. ۱۳۶.

- شرح التهذيب (حجة الاسلام في شرح تهذيب الحكام) از مولی محمد طاهر بن محمد حسین شیرازی اخباری (م ۰۹۸ق) از مشایخ علامه مجلسی و شیخ حر عاملی که در قم مدفون است. ۱۳۷.

- ملاذ الاخيار في فهم تهذيب الاخبار از علامه محمدباقر مجلسی (م ۱۱۰ق) که تا آخر باب نکاح به اتمام رسیده است. ۱۳۸ این کتاب با تحقیق مهدی رجایی در قم توسط انتشارات کتابخانه آية الله مرعشی به سال ۱۳۶۴ش، چاپ و منتشر شده است.

- مقصود الانام في شرح تهذيب الاحكام از سید نعمه الله بن عبدالله جزایری (م ۱۱۲ق) در دوازده مجلد. ۱۳۹.

- غاية المرام في شرح تهذيب الاحكام از همو که اختصار مقصود الانام در هشت مجلد است. شارح به چند روایت هر باب یک جا اشاره کرده، سپس در متن و سند هر یک بحث می کند. ۱۴۰ هر یک از این نسخه ها شامل برخی مجلدات کتاب است. دو مجلد آن با تحقیق سید طیب جزایری در قم چاپ شده است.

- شرح التهذيب که شیخ آقا بزرگ آن را از یکی از متأخران دانسته و می گوید: «از شرح علامه مجلسی و محدث جزایری در آن نقل شده است». ۱۴۱.

همان، ج ۱۳، ص ۱۵۸ و ج ۶، ص ۵۳. ۱۳۵.

همان، ج ۱۳، ص ۱۵۷. ۱۳۶.

همان، ج ۱۳، ص ۱۵۷ و ج ۶، ص ۲۵۷. ۱۳۷.

همان، ج ۱۳، ص ۱۵۶. ۱۳۸.

مجلس، ج ۲۶، ص ۱۹۶، ش ۷۷۰۳؛ الذریعة، ج ۲۲، ص ۱۱۳ و ج ۱۳، ص ۱۵۸ - ۱۵۹. ۱۳۹.

الذریعة، ج ۱۳، ص ۱۵۷ و ج ۱۶، ص ۱۸. ۱۴۰.

الذریعة، ج ۱۳، ص ۱۵۶. ۱۴۱.

علوم حدیث، تابستان ۱۳۸۳ - شماره ۳۲ ۲۲۲

علوم حدیث، تابستان ۱۳۸۳ - شماره ۳۲ ۲۲۳

علوم حدیث، تابستان ۱۳۸۳ - شماره ۳۲ ۲۲۴

- الحاشیة علی التهذیب از سید قاضی نور الله بن شریف حسینی مرعشی (م ۱۰۱۹ق) که در فهرست تصانیفش ذکر شده است. ۱۵۶.

- الحاشیة علی التهذیب از مولی عبدالله بن حسین شوشتری (م ۱۰۲۱ق) که به عنوان شرح نیز از آن یاد شده است. محدث جزایری در شرح خود بر تهذیب الاحکام از آن نقل می کند. ۱۵۷.

- الحاشیة علی التهذیب از شیخ عبد النبی بن سعد جزایری (م ۱۰۲۱ق) که در روضات الجنات ذکر شده است. ۱۵۸.

- الحاشیة علی التهذیب از سید ماجد بن سیدهاشم بحرانی (م ۱۰۲۸ق) که شیخ سلیمان ماحوزی آن را در تاریخ علمای بحرین یاد کرده است. ۱۵۹.

- الحاشیة علی التهذیب از شیخ محمد بن حسن بن زین الدین (م ۱۰۳۰ق) که در معاهد التنبیه آن را به عنوان حاشیه یاد کرده است. ۱۶۰.

- سماهیجی در اجازه اش و محدث بحرانی در لؤلؤة (- الحاشیة علی التهذیب از صلاح الدین بن علی بن سلیمان بحرانی (م ۱۰۶۴ق) البحرین آن را ذکر کرده اند. ۱۶۱.

- الحاشیة علی التهذیب از زین الدین علی بن سلیمان قدمی (م ۱۰۶۴ق) معروف به ام الحدیث بحرانی که در فهرست تصانیف وی ذکر شده است. ۱۶۲.

- الحاشیة علی التهذیب از مولی عزیزالله بن محمد تقی مجلسی (م ۱۰۷۴ق) که در مرآة الاحوال و فیض القدسی یاد شده است. ۱۶۳.

همان، ج ۶، ص ۵۳. ۱۵۶.

همان، ج ۶، ص ۵۱. ۱۵۷.

همان، ج ۶، ص ۵۲. ۱۵۸.

همان، ج ۶، ص ۵۲. ۱۵۹.

همان، ج ۶، ص ۵۲. ۱۶۰.

همان، ج ۶، ص ۵۱. ۱۶۱.

همان، ج ۶، ص ۵۲. ۱۶۲.

همان، ج ۶، ص ۵۲. ۱۶۳.

علوم حدیث، تابستان ۱۳۸۳ - شماره ۳۲ ۲۲۵

- الحاشیه علی التهذیب از مولی محمدباقر بن محمد تقی مجلسی (م ۱۱۰ق) شیخ آقا بزرگ نسخه‌ای از آن را در کتابخانه میر عبد الحجت ایروانی در تبریز دیده است. ۱۶۴

- الحاشیه علی التهذیب از سلیمان بن عبدالله ماحوزی (م ۱۲۱ق) که در رساله سهو النبی خود به آن ارجاع داده است. ۱۶۵

- الحاشیه علی التهذیب از محمد بن حسین خوانساری «آقا جمال» (م ۱۲۵ق) که در جامع الرواة به عنوان تعلیقه یاد شده است. ۱۶۶

م ۱۷۳ق) که تدوین نشده است. شیخ آقابزرگ («- الحاشیه علی التهذیب از مولی اسماعیل بن محمد حسین مازندرانی «خواجوی می گوید: آن را بر نسخه‌ای از تهذیب الاحکام به خط وی دیدم. ۱۶۷

- الحاشیه علی التهذیب از محمد جعفر بن محمد طاهر خراسانی (م ۱۷۵ق) ۱۶۸ این اثر تدوین حاشیه‌های پراکنده استادش علامه مجلسی با اضافاتی از خود اوست

- الحاشیه علی التهذیب از عبدالنبی بن محمد طسوجی (م ۱۲۰۳ق). ۱۶۹

- الحاشیه علی التهذیب از محمدباقر بن محمد اکمل «وحید بهبانی» (م ۱۲۰۶ق). ۱۷۰

ق) شرح حال مختصر و ۱۹ اثر وی را در ۱۲۴۷- الحاشیه علی تهذیب الاحکام از احمد بن محمد بن محسن محسنی احتسائی (۱۱۵۷ - ۱۲۹، ملاحظه کنید ۱۲۸ موسوعه مؤلفی الامامیه، ج ۵، ص

- الحاشیه علی التهذیب از سید محمد بشیر گیلانی «معاصر وحید بهبانی». ۱۷۱

همان، ج ۶، ص ۵۱. ۱۶۴.

همان، ج ۶، ص ۵۱. ۱۶۵.

همان، ج ۶، ص ۵۳؛ فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس، ج ۲۶، ص ۳۲۵، ش ۷۸۴۳. ۱۶۶.

الذریعة، ج ۶، ص ۵۱. ۱۶۷.

فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس، ج ۲۳، ص ۹۴. ۱۶۸.

موسوعة طبقات الفقهاء، ج ۱۳، ص ۳۷۶. ۱۶۹.

الذریعة، ج ۶، ص ۵۱. ۱۷۰.

همان، ج ۶، ص ۵۱. ۱۷۱.

علوم حدیث، تابستان ۱۳۸۳ - شماره ۳۲ - ۲۲۶

- الحاشیة علی التهذیب از عبدالله بن میرزا عیسی تبریزی که ناتمام است. ۱۷۲.

- الحاشیة علی التهذیب از سید محمد بن علی بن ابراهیم استرآبادی صاحب سه کتاب رجال معروف که در فهرست تصانیف ذکر شده است. ۱۷۳.

- تنقیح اسانید التهذیب از سید حسین بروجردی که در قم به سال ۱۴۱۱ق، توسط محمدی تبریزی در یک مجلد و ۶۹۱ صفحه چاپ و منتشر شده است.

- تعلیقه بر تهذیب الاحکام از حسن موسوی خراسان. در حقیقت تهذیب الاحکام با تحقیق و تعلیق ایشان در ده مجلد به سال ۱۳۶۳ش، توسط دار الکتب الاسلامیة در تهران چاپ و منتشر گردیده است.

گزیده، فهرست، تصحیح و ترجمه

- الفتاوی از شیخ طوسی، مؤلف تهذیب الاحکام، که شامل تعدادی از کتاب‌های تهذیب الاحکام است. ۱۷۴.

- گزیده تهذیب همراه با ترجمه و تحقیق از محمدباقر بهبودی. این کتاب در پنج مجلد توسط انتشارات کویر در تهران به ۱۳۷۰ش، برای نخستین بار چاپ و منتشر گردیده است.

- فهرست تهذیب الاحکام از محمد جعفر از عالمان قرن یازدهم که در شوال ۱۰۹۶ق، از تألیف آن فراغت یافته است. ۱۷۵.

- فهرست تهذیب الاحکام از مولی عبدالله بن محمد بشروی تونی فاضل تونی. ۱۷۶.

- الموضحة فی تصحیح جل السانید الشایعة فی تهذیب الاحکام و... از شیخ علی استرآبادی. ۱۷۷.

همان، ج ۶، ص ۵۱. ۱۷۲.

همان، ج ۶، ص ۵۳. ۱۷۳.

فهرست الطوسی، ص ۱۶۰. ۱۷۴.

الذریعة، ج ۱۶، ص ۳۸۲، ش ۱۷۷۳. ۱۷۵.

همان، ج ۱۶، ص ۳۸۲، ش ۱۷۷۴. ۱۷۶.

همان، ج ۲۳، ص ۲۶۸، ش ۱۷۷. ۸۹۲۱.

علوم حدیث، تابستان ۱۳۸۳ - شماره ۳۲ ۲۲۷

- ترجمه تهذیب الاحکام از محمد یوسف بن محمد ابراهیم گورکانی. ۱۷۸.

- تعلیقه بر تهذیب الاحکام در جدیدترین چاپ، نخستین چاپ تهذیب الاحکام در سال‌های ۱۳۱۶ - ۱۳۱۸ق، در دو مجلد به قطع سرانجام استاد. رحلی در تهران انجام گرفت. پس از آن در سال ۱۳۷۷ق، با مقدمه و تحشیه در ده مجلد به قطع وزیری به چاپ رسید علی اکبر غفاری با صرف حدود ۵ - ۶ سال با کار مستمر و شبانه روزی تصحیح و تعلیق این کتاب شریف را به پایان رساند و در ده مجلد به صورتی آراسته در آذر ماه ۱۳۷۶ش، چاپ و منتشر کرد. تهذیب الاحکام، شیخ الطائفة ابو جعفر محمد بن حسن طوسی، در ده مجلد تحقیق و تصحیح علی اکبر غفاری، تهران، نشر صدوق، چاپ اول، ۱۳۷۶ش. پاره‌ای از امتیازات این چاپ را در مجله کتاب ماه دین، دی ماه ۱۳۷۶ش، ببینید

۴. الاستبصار

کتاب الاستبصار فی ما اختلف من الاخبار دیگر کتاب مهم حدیثی شیخ طوسی است. وی در این کتاب تنها به ذکر اخبار معارض و روش جمع بین آنها می‌پردازد

شروح و حواشی الاستبصار

الاستبصار نیز در کنار سه جامع حدیثی دیگر از زمان تألیف تاکنون مورد توجه فقها و محدثان شیعه بوده است و شروح و حواشی متعددی بر آن نگاشته شده است که موارد زیر را می‌توان نام برد

(- شرح الاستبصار از شیخ محمد بن حسن بن زین الدین شهید ثانی (م ۱۰۳۰ق

- شرح الاستبصار از مولی محمد امین استر آبادی (م ۱۰۳۶ق) که ناتمام است. وی در کتاب فوائد مدنیة آن را جزو تصانیف خود شمرده است. ۱۷۹

- شرح الاستبصار از سید محمدباقر بن محمد حسینی استر آبادی (م ۱۰۴۱ق) به گفته صاحب روضات الجنات این شرح تنها شامل مسائل اصول فقه است. اما شیخ آقابزرگ می‌گوید: «شاید صاحب روضات جز ابتدای شرح را که در مسائل اصول فقه است ندیده،

همان، ج ۴، ص ۹۲، ش ۱۷۸. ۴۱۵.

ولی من بخشی از شرح را در کتابخانه مدرسه سپهسالار در تهران دیده‌ام که شرح و تعلیق بر احادیث اول تا صوم حزن از کتاب صوم در ۴۱ ورقه است. ۱۸۰

- جامع الاخبار فی شرح الاستبصار از شیخ عبد اللطیف بن ابی جامع عاملی (م ۱۰۵۰ق). به گفته شیخ آقا بزرگ هدف عمده وی این است که آنچه صاحب معالم در منتقی الجمان و شیخ بهایی در الحبل المتین مورد اجمال قرار داده‌اند متذکر شود و صحت اخباری را که آنها ضعیف دانسته‌اند، اثبات کند. ۱۸۱

- شرح الاستبصار از مولی عبد الرشید بن مولی نورالدین شوشتری (م حدود ۱۰۷۸ق) در دوران حکومت واخستوخان بر شوشتر. ۱۸۲

- کشف الاسرار فی شرح الاستبصار از سید نعمه الله بن عبدالله جزایری (م ۱۱۱۲ق) که شرح مفصلی در سه مجلد است. ۱۸۳

این کتاب با تحقیق و تعلیق آقای طیب موسوی جزایری توسط دارالکتاب در قم به سال ۱۳۷۱ش، چاپ و منتشر گردیده است

- شرح الاستبصار از محمد صالح بن عبدالواسع خاتون آبادی (م ۱۱۱۶ق). ۱۸۴

- شرح الاستبصار از عبدالرضا بن عبدالصمد حسینی اولی بحرانی (ق ۱۲) شامل شرح اوایل الاستبصار. ۱۸۵

سید هاشم بحرانی کتابی به نام «تنبیه الاریب فی...» انتخاب الجید من تنبیهای السید از حسن بن محمد دمستانی بحرانی (م ۱۱۷۳ق) نوشته که دمستانی به تنظیم و اختصار آن پرداخته است. ۱۸۶ «ایضاح رجال التهذیب

- شرح الاستبصار از حسن بن عبدالرسول حسینی زنوزی خویی (۱۱۷۲ - ۱۲۲۳ق) در چند مجلد. ۱۸۷.

- شرح الاستبصار از سید محسن بن حسن اعراجی (م ۱۲۲۷ق) (شرح برخی ابواب کتاب صلات الاستبصار است. ۱۸۸.

- شرح الاستبصار از عبدالرضا طفیلی نجفی (م بعد از ۱۳۰۵ ق) که هشت مجلد آن از آغاز تا آخر صوم موجود است. ۱۸۹.

ق) که در آخر کتاب الاستبصار در نجف ۱۳۲۶- شرح مشیخة الاستبصار از سید حسن بن عبدالهادی موسوی آل خراسان نجفی (مولود اشرف چاپ شده است. ۱۹۰.

حواشی بر الاستبصار ۱۹۱

.. الحاشیة علی الاستبصار از سید محمد بن علی بن حسین عاملی (م ۱۰۰۹ق) که در فهرست تصانیف وی آمده است

(.. الحاشیة علی الاستبصار از شیخ حسن بن زین الدین (م ۱۰۱۱ق)

.. الحاشیة علی الاستبصار از مولی عبدالله بن حسین شوشتری (م ۱۰۲۱ق) که شاگرد مقدس اردبیلی است

(م ۱۰۲۵ق) - الحاشیة علی الاستبصار از سید ماجد بن هاشم بحرانی

- الحاشیة علی الاستبصار از سید محمدباقر بن محمد حسینی استرآبادی (م ۱۰۴۱ق). شیخ آقا بزرگ می گوید: «آن را در ۸۲ صفحه نزد نوه میر داماد سید محمد مهدی بن سید محمد جعفر گلستانه دیدم» این حاشیه در کتابی ۸۲ صفحه‌ای به نام «اثنی عشر رساله» به صورت سنگی چاپ شده است

الذریعة، ج ۱۳، ص ۸۴. ۱۸۷.

همان، ج ۱۳، ص ۸۶. ۱۸۸.

همان، ج ۱۳، ص ۸۴. ۱۸۹.

همان، ج ۱۴، ص ۶۷. ۱۹۰.

رک. همان، ج ۶، ص ۱۷ - ۱۹. ۱۹۱.

علوم حدیث، تابستان ۱۳۸۳ - شماره ۳۲ ۲۳۰

(.. الحاشیة علی الاستبصار از سید شرف الدین علی بن حجة الاسلام شولستانی طباطبایی (م در فاصله ۱۰۶۳ - ۱۰۶۹ق)

- الحاشیه علی الاستبصار از شیخ زین الدین علی بن سلیمان قدمی (م ۱۰۶۴ق). وی علامه بحرین و به ام الحدیث معروف است، زیرا او اولین کسی است که حدیث را در بحرین نشر داد

- الحاشیه علی الاستبصار از شیخ عبد الرشید شوشتری که در زمان حکومت «واخستوخان»، حاکم شوشتر (م ۱۰۷۸ق) بدرود حیات گفته است.

(- الحاشیه علی الاستبصار از خانم فاضل، حمیده دخت مولی محمد شریف رویدشتی از توابع اصفهان (م حدود ۱۰۸۷ق

- تعلیقه علی الاستبصار از احمد بن محمد علم الهدی کاشانی صفی الدین (ح ۱۰۹۰ق). ۱۹۲.

(- الحاشیه علی الاستبصار از سید نعمه الله بن عبدالله جزایری (م ۱۱۱۲ق

- الحاشیه علی الاستبصار سید عبدالله بن نورالدین بن نعمه الله جزایری (م ۱۱۷۳ق) وی در اجازه بزرگ خود تصریح کرده که این حاشیه غیر مدون است.

- تعلیقات رجالی و فقهی بر الاستبصار از حسن بن عباس بلاغی (۱۲ق). ۱۹۳.

- تعلیقات علی الاستبصار از عباس بن حسن بلاغی (بعد از ۱۱۷۸ق). ۱۹۴.

- الحاشیه علی الاستبصار از میرزا محمد بن ابراهیم استر آبادی

- الحاشیه علی الاستبصار از سید یوسف خراسانی که تدوین نگردیده است

- تعلیقه بر الاستبصار از حسن موسوی خراسان که توسط انتشارات دارالکتب الاسلامیه در تهران به سال ۱۳۶۳ش، چاپ و منتشر شده است. ۱۹۵.

- روش های فقه الحدیثی شیخ طوسی در کتاب الاستبصار از کمال صحرائی اردکانی، پایان نامه کارشناسی ارشد به راهنمایی ابوالفضل شکوری، ۱۳۷۴ش، ۱۲۱ صفحه. این

معجم موعلفی الامامیه، ج ۵، ص ۴۰ - ۴۱. ۱۹۲.

موسوعه طبقات الفقهاء، ج ۱۲، ص ۹۴. ۱۹۳.

موسوعه طبقات الفقهاء، ج ۱۲، ص ۱۵۱. ۱۹۴.

کتابشناسی ملی ایران، نیمه دوم ۱۳۶۷، ص ۲۵. ۱۹۵.

علوم حدیث، تابستان ۱۳۸۳ - شماره ۳۲ - ۲۳۱

اثر طی مقاله ای توسط محمد هادی خالقی در فصلنامه علوم حدیث، شماره ۵، ص ۲۹۳ - ۲۹۹ گزارش شده است

کتاب هایی دیگر درباره شیخ طوسی و آثار حدیثی او

- پژوهشی در منابع و مستندات تهذیب الاحکام از محمدحسین صفاخواه و عبدالحسین طالعی که در تهران توسط انتشارات ابروان به سال ۱۳۷۹ش در ۶۳۵صفحه به چاپ اول رسیده است

- الشیخ الطوسی، ابو جعفر محمد بن حسن از حسن عیسی حکیم که رساله دکتری وی درباره تاریخ اسلام در دانشگاه بغداد است و شاید بهترین کتاب درباره زندگی شیخ طوسی باشد. این اثر توسط مطبعة ال آداب در نجف اشرف به سال ۱۳۹۵ق / ۱۹۷۵م، به چاپ رسیده است

- تنقیح اسانید التهذیب از سید حسین بروجردی، این کتاب توسط مهدی تبریزی تصحیح و تبویب شده است و در نشریه آینه پژوهش، اردیبهشت ۱۳۷۰ش، پیاپی ۶، ص ۱۴-۲۳) معرفی شده است

- زندگی نامه و آثار شیخ طوسی (۱ مجلد) از محمد محسن شیخ آقابزرگ تهرانی، ترجمه سید حمید طیبیان و علیرضا میرزا محمد که توسط پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی در تهران به سال ۱۳۷۶ش، به چاپ دوم رسیده است

- هزاره شیخ طوسی (۲مجلد) از علی دوانی (تولد ۱۳۰۷ش) در این کتاب عمده مقالات ارائه شده در کنگره هزاره شیخ طوسی که به مدت پنج روز از ۱۲۸ اسفند ۱۳۴۸ تا سوم فروردین ۱۳۴۹ش، در دانشگاه مشهد برگزار گردید، توسط نگارنده انتخاب و با تقدیم و تأخیرهایی ترجمه و تلخیص و در شش بخش تنظیم شده است. این کتاب توسط انتشارات امیر کبیر در تهران به سال ۱۳۶۲ش، به چاپ دوم رسیده است

- اندیشه سیاسی شیخ طوسی (۱مجلد) تهیه و تنظیم در مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی، سید محمد رضا موسویان. این کتاب توسط بوستان کتاب قم در سال ۱۳۸۰ش به چاپ اول رسیده است

علوم حدیث , تابستان ۱۳۸۳ - شماره ۳۲ ۲۳۲

مقالات

- الشیخ الطوسی و تراثه الحدیثی از سیدعلی قاضی عسکر، علوم الحدیث عربی، ج ۶، ص ۱۲۰ - ۱۶۷، ۱۴۲۰ق

- مصادر الشیخ الطوسی فی کتابه «تهذیب الاحکام» سید محمد جواد شبیری، علوم الحدیث عربی، ش ۶، ص ۱۶۸ - ۲۲۳، ۱۴۲۰ق

- دور الشیخ الطوسی فی علوم الشریعة الاسلامیة (۵): دوره فی الحدیث الشریف و علومه، سید نامرہاشم الحمیدی، تراثنا، شماره ۵۸، ربیع الثانی ۱۴۲۰ق و چند شماره دیگر این نشریه

- شیوه شیخ طوسی در تهذیب الاحکام از احمد عابدی. ۱۹۶

- شیخ طوسی و شیوه‌های تأویل و جمع بین اخبار در تهذیب الأحکام از فتحیه فتاحی زاده. ۱۹۷

- تهذیب الاحکام در آینه تهذیب الاحکام از محمود نظری، نشریه آینه میراث، ش ۵ - ۶/ص ۳۹ - ۴۰ مهر سال ۱۳۷۸

- تنقیح اسانید التهذیب از سید حسین بروجردی کتابی تازه در رجال با سبکی جدید. نگارش این مقاله از سید محمد رضا حسینی جلالی است. ۱۹۸

- تحقیق در تعلیقات میرداماد بر الاستبصار از دکتر موسوی بهبهانی. ۱۹۹

- شیخ الطائفة ابو جعفر الطوسی، حیاته و موءلفاته از پرفسور محمد اقبال انصاری عضو موءسسه تحقیقات اسلامی در دانشگاه علیگره هند. ۲۰۰

- سیری در زندگی شیخ طوسی از طوس تا نجف از علی دوانی. ۲۰۱

- شرح حال و آثار شیخ طوسی از محمد واعظ زاده. ۲۰۲

آینه پژوهش، ۱۳۷۷، پیاپی ۴۹، ص ۳۲ - ۳۶. ۱۹۶.

علوم حدیث، ش ۲۳، ص ۲۳ - ۵۶. ۱۹۷.

آینه پژوهش، اردیبهشت ۱۳۷۰ش، پیاپی ۶، ص ۱۴ - ۲۳. ۱۹۸.

هزاره شیخ طوسی، ج ۱، ص ۱۴. ۱۹۹.

همان، ج ۱، ص ۱۴. ۲۰۰.

همان، ج ۱، ص ۳ - ۲۴. ۲۰۱.

همان، ج ۱، ص ۳۰ - ۶۶. ۲۰۲.

علوم حدیث، تابستان ۱۳۸۳ - شماره ۳۲ ۲۳۳

- آثار وجودی شیخ طوسی از میرزا خلیل کمره‌ای. ۲۰۳

- بررسی موءلفات شیخ طوسی از سیدهاشم رسولی. ۲۰۴

- شیخ طوسی و خاورشناسان از جرج عطیه، آمریکا. ۲۰۵

- مصادر و مآخذ شرح حال شیخ طوسی از سید محمد جزایری. ۲۰۶

مشترک بین کتب اربعه

- المعجم المفهرس لالفاظ احادیث الکتب الاربعه، علیرضا برازش، ۱۰مجلد رحلی، ۸۲۰۰ صفحه، موءسسه انتشارات احیای کتاب، چاپ اول، ۱۳۷۳ش

- المعجم المفهرس لالفاظ الاحادیث عن الکتب الاربعه، تدوین گروهی از محققان زیر نظر عبدالحسین فرزاد و مهین دخت صدیقیان، موءسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، تهران، چاپ اول ۱۳۷۰ش

- حدیقه الانظار فی مشیخة الفقیه و التهذیب و الاستبصار از محمد علی بن قاسم حائری (م ۱۲۴۵ق) ۲۰۷.

- مشيخة الاستبصار و التهذيب و من لا يحضره الفقيه، از مولی شریف علی بن حسن ساکن مشهد رضوی که از خود به تراب روضه رضوی تعبیر کرده است. ۲۰۸.

.. صحة الاصول الاربعة از محسن بن محمد رفیع رشتی اصفهانی (ق ۱۳) ۲۰۹ در ۱۲۶۷ق، نگارش آن به اتمام رسیده است

- الرد علی من ادعی قطعیة صدور الاحادیث المروية فی الکتب الاربعة از مولی حسین تربتی. ۲۱۰.

همان، ج ۱، ص ۱۹۰ - ۲۰۴. ۲۰۳.

همان، ج ۱، ص ۲۰۶ - ۲۰۹. ۲۰۴.

همان، ج ۱، ص ۲۵۹ - ۲۶۷. ۲۰۵.

همان، ج ۲، ص ۲۳۸ - ۲۴۲. ۲۰۶.

الذریعة، ج ۲، ص ۲۸۳. ۲۰۷.

.. ص ۶۷، ش ۱۴۱۷۷۱ همان، ج ۲۱، ص ۷۱، ش ۴۰۰۲ و ج ۲۰۸.

تراجم، ج ۱، ص ۴۲۵. ۲۰۹.

الذریعة، ج ۱۰، ص ۲۲۶. ۲۱۰.

علوم حدیث، تابستان ۱۳۸۳ - شماره ۳۲ ۳۳۴

- الموسوعة الرجالية از سید حسین طباطبایی بروجردی (م ۱۳۸۰ق) در هفت مجلد با تنظیم و تکمیل و خط میرزا حسن نوری، نشر بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی، چاپ اول ۱۴۱۴ق، نیز مجمع البحوث الاسلامیة، مشهد، ۱۴۱۳ق

.. مجلد اول: ترتیب اسانید الکافی، ۵۶۷صفحه

.. مجلد دوم: ترتیب اسانید کتاب التهذیب، ۵۴۴صفحه

.. مجلد چهارم: رجال اسانید و طبقات رجال الکافی، ۴۶۸صفحه

.. مجلد پنجم: ترتیب اسانید و رجال اسانید کتاب من لا يحضره الفقيه، ۴۹۶صفحه

- مجلد هفتم: رجال اسانید و طبقات کتاب التهذیب، ۱۳۴۱صفحه، سبزواری (م ۱۳۰۰ق). ۲۱۱.

- المنهج الرجالی و العمل الرائد فی «الموسوعة الرجالية» از سید محمد رضا حسینی جلالی، که در واقع راهنمای استفاده از الموسوعة الرجالية می‌باشد. و در قم از سوی انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی برای بار اول در سال ۱۳۷۸ش، به چاپ رسیده است

- فهرس الكتب الأربعة از سید احمد بن عنایه الله حسینی زنجانی (۱۳۰۸ - ۱۳۹۳ق) شرح حال مختصر و ۵۳ اثر از وی در معجم موعلفی الامامیه، ج ۴، ص ۳۱۵ - ۳۲۸ ذکر شده است

- فهرس الكتب الأربعة از سید احمد بن محمد حسینی قهبایی اصفهانی (زنده در ۱۳۵۹ق). فهرست مختصری است که به دستور استادش سید محمدباقر حجه الاسلام شفتی نگاشته شده است. ۲۱۲

- مفتاح الكتب الأربعة از محمود بن مهدی موسوی دهرخی. این کتاب کلید راهنمای یافتن احادیث در کتب اربعه شیعه به ترتیب الفباست که در ۳۵ مجلد تدوین یافته است و از سوی مطبعة ال آداب در نجف اشرف به سال ۱۳۸۶ق، و نیز توسط خود موعلف در سال ۱۳۶۳ش، در قم چاپ و منتشر شده است

- دانستنی‌های کتب اربعه شیعه از مصطفی اسرار که در سال ۱۳۷۹ش، در تهران به چاپ دوم رسیده است

همان، ج ۱۰، ص ۲۲۶. ۲۱۱.

معجم موعلفی الامامیه، ج ۴، ص ۵۷۸؛ فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آستان قدس رضوی، ج ۱۴، ص ۳۹۲؛ فهرست نسخه‌های ۲۱۲. خطی کتابخانه آیه الله مرعشی، ج ۸، ص ۲۸۰